

DIMITRIE CANTEMIR
O CERCETARE NATURALĂ A MONARHIILOR
MONARCHIARUM PHYSICA EXAMINATIO

**Acest volum a fost finanțat de un grant al Autorității
Naționale pentru Cercetare Științifică și Inovare,
CNCS – UEFISCDI, proiectul cu numărul
PN-II-RU-TE-2014-4-1207**

© **Autorii**

Editura EIKON

www.edituraeikon.ro

&

Editura Școala Ardeleană, 2017

Cluj-Napoca, str. Mecanicilor nr. 48

Redacția: tel 0364 117 252; 0728 084 801

e-mail: office@scoalaardeleanacluj.ro,

redactie@scoalaardeleanacluj.ro

Difuzare: tel/fax 0364 117 246; 0728 084 803

e-mail: difuzare@scoalaardeleanacluj.ro,

esadifuzare@gmail.com

www.scoalaardeleanacluj.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Dimitrie Cantemir : o cercetare naturală a monarhiilor

= Monarchiarum Physica Examinatio / coord. vol.: Andrei

Bereschi ; trad. de Cristina Melania Horotan ; introd. de

Iovan Drehe (I) și de Andrei Bereschi (II) ; structura textului

de Andrei Bereschi ; note de Andrei Bereschi, Iovan Drehe și

Vlad Ile. - Cluj-Napoca : Editura Școala Ardeleană ; București
: Eikon, 2017

Conține bibliografie

ISBN 978-606-797-202-3

ISBN 978-606-711-752-3

I. Bereschi, Andrei (coord.) (pref.) (note)

II. Horotan, Cristina (trad.)

III. Drehe, Iovan (pref.) (note)

IV. Ile, Vlad (note)

82.09

Copertă: Ioachim Gherman

Editor: Vasile George Dâncu

Tehnoredactare: Cristina Braiț

DIMITRIE CANTEMIR

O CERCETARE NATURALĂ A MONARHIILOR
MONARCHIARUM PHYSICA EXAMINATIO

Coordonarea volumului: Andrei Bereschi
Traducere de Cristina Melania Horotan
Introducere de Iovan Drehe (I)
și de Andrei Bereschi (II)
Structura textului de Andrei Bereschi
Note de Andrei Bereschi, Iovan Drehe și Vlad Ile

E I K O N

2017

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Acest volum a fost finanțat de un Grant al Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică și Inovare, CNCS – UEFISCDI, proiectul cu numărul *PN-II-RU-TE-2014-4-1207*¹, *Morfologia politică: surse și instrumente din filosofia politică antică și medievală pentru configurarea sistematică a teoriei formelor de guvernare.*

Lucrarea *Monarchiarum physica examinatio* a cunoscut două ediții: 1. I. Șulea-Firu în revista *Studii și cercetări de bibliologie* (IV, 1955), tradusă cu titlul *Interpretarea naturală a monarhiilor* și republicată într-o variantă bilingvă (ediție de text latin proprie) în 1963, în aceeași revistă, pp. 267-276. 2. E. Lozovan, *D. Cantemir „Monarchiarum physica examinatio”*, Romansk Institut Duplikerende Småskirfter (RIDS), Københavs Universitet, Nummer 113, December, 1983.

Traducerea de față și textul latin au utilizat textul latin cules de E. Lozovan, căruia traducătorul și coordonatorul i-au făcut corecturi de lecțiune specificate prin note (fără ca acest lucru să însemne că prezentarea în

---

¹ „This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation, CNCS – UEFISCDI, project number *PN-II-RU-TE-2014-4-1207*”.

această formă a textului latin este echivalentă cu o nouă ediție critică).

În cadrul notelor, acolo unde apare (n.aut.) este indicată o intervenție a autorului propriu-zis, adică a lui Cantemir însuși. Acolo unde apare (n. Lozovan) este indicată o notă introdusă de editorul E. Lozovan în ediția sa.

* Cea mai recentă traducere și editare a acestei scrieri, la care am avut un acces extrem de tardiv, se găsește în volumul Dimitrie Cantemir, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*, Academia Română, Fundația pentru Știință și Artă, 2017, editarea textului latinesc, aparatul critic și indici de Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, studiu introductiv Ștefan Afloroaei. Am remarcat în treacăt că ediția textului latin conține tot lecțiunea greșită a lui E. Lozovan, anume „Antarcticam” pentru „Attractivam” din epilogul textului (v. infra), iar lucrul acesta se corelează cu ignorarea studiului lui N. Pissis (v. Introducere II), unde se stabilește că sursa de inspirație textuală a lui Cantemir în cazul acestui fragment este M. Sendivogius.

Totuși, în aparatul critic la nota 2 (paginile 832-834), editoarea textului sesizează faptul că ar fi vorba despre *attractivam*, însă, în

textul latin editat, preferă să păstreze lecțiunea *antarcticam*. În schimb, traducerea în limba română urmează lecțiunea corectă *attractivam* („care strânge la sine”, p. 833). Motivele care stau la baza acestor ezitări și decizii nu sunt explicite.

Andrei Bereschi

INTRODUCERE

I. DESPRE CONTEXTUL GEOPOLITIC ȘI CONTEXTUL LITERAR OTOMAN AL *MONARCHIARUM PHYSICA* *EXAMINATIO* A LUI DIMITRIE CANTEMIR

Pentru a înțelege mai bine contextul în care Dimitrie Cantemir scria rândurile care au primit titlul de *Monarchiarum Physica Examinatio* trebuie să tragem atât la contextul geopolitic în care el își decide alegerea pentru Imperiul Rus, cât și la contextul intelectual în care s-a format și care i-a determinat, într-o anumită măsură, argumentele pentru respectiva decizie, acesta din urmă oferindu-i rațiuni atât pentru a vedea Imperiul Otoman în situația unei decăderi, cât și pentru vederea unui Imperiu Rus în ascensiune. Pentru oferirea unor clarificări în aceste privințe, prima parte a studiului introductiv va schița contextul geopolitic al conflictelor ruso-otomane, respectiv contextul intelectual care-l va determina pe Cantemir să creadă în decăderea Imperiului Otoman, urmând ca în partea a doua a introducerii să se insiste asupra contextului intelectual european în care Cantemir își decide susținerea pentru Imperiul Rus.

1. Contextul geopolitic: războaiele ruso-turce

Conflictele ruso-turce s-au întins pe o perioadă de aproape patru secole, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până la dispariția celor două imperii în urma Primului război mondial. Majoritatea acestor războaie au fost câștigate de Imperiul Rus. Până în perioada când Dimitrie Cantemir scrie *Monarchiarum Physica Examinatio* (1714), între cele două imperii au avut loc patru războaie importante, două câștigate de ruși, unul cu rezultat indecis și unul, ultimul până atunci, câștigat de către turci¹.

Primul dintre aceste războaie a avut loc între 1568 și 1570 și cauza acestuia s-a găsit în cucerirea hanatului Astrahanului de către Rusia lui Ivan cel Groaznic, incorporând astfel

---

¹ Pentru cele ce urmează se pot consulta: Frederick W. Kagan și Robin Higham (coord.), *The Military History of Tsarist Russia*, Palgrave, 2002; David R. Stone, *A Military History of Russia. From Ivan the Terrible to the War in Chechnya*, Praeger Security International, 2006; Eric Lohr și Marshall Poe, *The Military and Society in Russia. 1450-1917*, Brill, 2002; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. I: Empire of the Gazis - The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, 2002; etc. Aceste informații se pot găsi, de altfel, în orice carte de specialitate care acoperă istoriile actorilor care au fost implicați în evenimentele menționate.

cursul inferior al fluviului Volga în imperiu. Imperiul Otoman organizează o expediție, armata de uscat asediind Astrahanul, iar flota otomană Azovul. În urma conflictului turcii suferă pierderi majore, atât din cauza bătăliilor propriu-zise, cât și din cauze naturale. În anii ce au urmat, orașul Astrahan a asigurat Rusiei o deschidere către Orient cu avantaje în special comerciale.

Al doilea război a avut loc aproximativ un secol mai târziu, între 1676 și 1681, și a apărut în contextul apogeului expansiunii otomane în Europa, după cucerirea Podoliei și transformarea ei în provincie otomană începând cu 1672. La conflict au participat și tătarii din Crimeea de partea turcilor, respectiv cazaci de ambele părți. În urma războiului nici o parte nu s-a putut declara victorioasă, iar granița dintre cele două imperii s-a fixat la Nipru, ca urmare a Tratatului de la Bahcisarai (3 ianuarie 1681).

Deși în urma tratatului de la Bahcisarai s-a stabilit un armistițiu de 20 de ani între cele două puteri, Rusia s-a alăturat dușmanilor Imperiului Otoman aliați împotriva acestuia din urmă în cadrul a ceea ce s-a numit Liga Sfântă, o coalțiție în care se găseau ca membri principali Monarhia Habsburgică, Uniunea polono-lituaniană și Republica Veneției. Liga Sfântă s-a creat în urma ridicării celui

de-al doilea asediu al Vienei de către turci în 1683 (primul fiind în 1529). Odată cu acest episod, puterea Imperiului Otoman în Europa de Centrală și de Sud-Est începe să scadă semnificativ. În 1686, Rusia alege să se alăture coaliției creștine și, deși la început suferă două înfrângeri semnificative în încercarea de a cuceri Hanatul Crimeii (în 1687 și 1689), către sfârșitul războiului, în anii 1695-1696, campania Azovului reușește și se încheie printr-o victorie a rușilor. În urma tratatelor de la Karlowitz (1699) și Constantinopol (1700), Azovul rămâne parte din Imperiul țarist. Acesta este primul conflict dintre Rusia și Imperiul Otoman în timpul căruia țar este Petru cel Mare, țar din 1682.

Următorul război între cele două puteri își găsește cauza în Marele Război al Nordului purtat de Rusia țaristă împotriva Imperiului Suedez (1700-1721). Pentru interesele noastre acest război este cel mai relevant întrucât în el a fost implicat și Dimitrie Cantemir în calitate de domnitor al Moldovei (23 noiembrie 1710 - iulie 1711). În urma bătăliei de la Poltava (iunie 1709), unde armata suedeză este înfrântă și suferă mari pierderi din partea armatei ruse, regele Carol al II-lea al Suediei scapă și se refugiază în cetatea portă Tighinei. Turcii refuză să-l dea rușilor și ca urmare izbucnește un nou război între cele două imperii (noiembrie

1710). Dimitrie Cantemir încheie cu Țarul Petru cel Mare un acord în secret la Luțk în Polonia (13 aprilie 1711). Din nefericire pentru aceștia, alianța lor pierde războiul în urma unei înfrângeri decisive la Stănilești (iulie 1711) în urma căreia armata ruso-moldovenească pierde în fața unei armate mult superioare numeric condusă de Baltagi Mehmet Pașa. Printre consecințele acestui război se numără și începutul domniilor fanariote în țările române, respectiv refugiarea lui Dimitrie Cantemir în Rusia. După cum spuneam la început și reiese într-o formă și din *Monarchiarum physica examinatio*, Dimitrie Cantemir a crezut în declinul Imperiului Otoman și în ascensiunea Rusiei, iar alegerile sale la nivel politic au fost influențate de această convingere.

2. Contextul literal: ipoteza decăderii Imperiului Otoman

Această ipoteză a declinului Imperiului Otoman, deși a fost atât influentă, cât și criticată în istoriografia recentă, își găsește originea în scrieri apărute în context otoman de secol XVI-XVII. Acest mod de a vedea istoria Imperiului considera că punctul ei culminant s-a găsit în domnia lui Soliman I, Legiuitorul sau Magnificul, între anii 1520 și 1566, perioadă

în care Imperiul Otoman a dominat militar Mediterana de Est, a cucerit teritorii în Europa de Sud-Est, cea mai importantă cucerire rezultând în urma înfrângerii Regatului Maghiar, expansiunea către vest ajungând și la un prim asediu al Vienei în 1529. De asemenea, Soliman I a introdus reforme economice, judiciare și administrative, a fost patron al artelor și literelor, timpul său fiind considerat o Epocă de aur a otomanilor². Începând de atunci, susține teza declinului, Imperiul își începe căderea din cauze interne, precum a fost scăderea calității conducătorilor ca rezultat al unui sistem de succesiune prost gândit și de un sistem de selecție care nu doar permitea ci și încuraja incompetența la toate nivelurile conducerii și administrației. Pe lângă aceasta, la nivel tehnologic și mai ales în materie de tehnologie militară, Imperiul Otoman rămâne încetul cu încetul în urma celorlalte puteri europene, mai ales cele din Occident, acestea ajungând și la o dominație economică datorită descoperirii Americii și a noilor rute comerciale către Asia. Acestei ipoteze i-au fost aduse

---

² Pentru mai multe informații despre domnia lui Soliman I și contextul istoric: Metin Kunt și Christine Woodhead (coord.), *Suleyman the Magnificent and His Age. The Ottoman Empire in the Early Modern World*, Longman, 1995; Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Suleyman. Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, Cambridge University Press, 2013; etc.

nenumărate critici, mai ales pentru faptul că nu ține seama de complexitatea fenomenelor istorice, în cazul Imperiului Otoman, mai ales în perioada secolului al XVII-a, având loc mai degrabă o transformare decât o decădere³. Dincolo de complexitatea acestei probleme, pe care nu o vom urma în amănunt fiindcă nu ține de scopul acestei introduceri, este important să insistăm asupra faptului că și Dimitrie Cantemir a scris o lucrare din care reiese că ar fi crezut în această decădere (deși motivația sa, „din interiorul fenomenului”, poate să fi fost diferită de cele percepute de istoricii „declinului” în secolele de mai târziu). Astfel, Cantemir a terminat de scris în jurul anului 1716 o lucrare numită *Historia Incrementorum*

---

³ Pentru o expunere a acestei ipoteze se poate consulta Bernard Lewis, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire”, în *Studia Islamica*, No. 9 (1958), pp. 111-127. De asemenea, despre categoria istoriografică numită „literatura declinului”: Douglas A. Howard, „Ottoman historiography and the literature of „decline” of the sixteenth and seventeenth centuries.”, în *Journal of Asian History*, vol. 22, No. 1 (1988), pp. 52-77; Donald Quataert, „Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of „Decline””, în *History Compass* Vol. 1, Issue 1, Jan.-Dec. 2003, pp. 1-9. O expunere a ceea ce se numește „Mitul declinului” se găsește și în Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire. 1560-1660*, Brill, 1996, pp. 1-21.

atque Decrementorum Aulae Othomanicae sau, în română, *Istoria creșterii și descreșterii Curții Otomane*.

Ipoteza declinului, în mod surprinzător, nu a apărut prima dată la autori care scriau din exterior despre un imperiu dușman. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea, în cadrul perceputei crize a Imperiului Otoman, în contextul schimbărilor care aveau loc, apare un nou gen de literatură, *Nasîhatnâme*⁴, asemănătoare cu ceea ce în Vest purta numele de *Specula principum* sau *Speculum principis* (adică *Oglinda principilor* sau *Oglinda pentru principii*)⁵. Scopul retoric al acestei literaturi putea fi unic sau multiplu: sfătuirea monarhului, tratarea filosofică a unor concepte ce țin de guvernare pentru o mai bună înțelegere, însemnări, legitimări sau contestări ale puterii etc. Acest tip de literatură a apărut și în Islam încă din timpul Califatului Umayyad odată cu decăderea acestuia și nesiguranței cu privire la înțelegerea corectă a situației istorice.

---

⁴ V. Linda T. Darling, *op.cit.*, p. 3, pp. 283-299; Pal Fodor, „State and Society, Crisis and Reform, in 15th - 17th Century Ottoman Mirror for princes”, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 40, No. 2/3 (1986), pp. 217-240.

⁵ Pal Fodor, *op. cit.*, pp. 217-218.

Conceptul central în astfel de lucrări este cel de „dreptate”. În acest context apare ideea de „Cerc al dreptății” sau „Cerc al echității” (*daire-i adliye*), denumire introdusă de filosoful otoman Kinalizade⁶, care pare să aibă la bază o viziune utilitaristă, după cum îi spune Pal Fodor⁷: armata poate să rămână credincioasă monarhului atâta vreme cât este plătită, banii se obțineau de la supuși, care trebuiau protejați, iar suveranii aveau rolul de a menține dreptatea în relațiile dintre aceste categorii. Mai nuanțat⁸, cercul reprezenta cinci elemente interdependente în cadrul statului: autoritatea monarhului dată de lege, puterea militară, trezoreria statului, producția datorată supușilor și dreptatea asigurată de suveran⁹. În momentul în care una dintre piesele acestui angrenaj nu mai funcționa după principiile dreptății, gradual se instala și starea de declin. Cantemir a avut contact cu acest tip de literatură încă din anii în care a fost educat la Istanbul și nu a fost singurul european care pare să fi văzut Imperiul Otoman din acest punct de vedere, imperiul fiind considerat „o politee

---

⁶ Lisa T. Darling, *op. cit.*, p. 283.

⁷ Pal Fodor, *op. cit.*, p. 219.

⁸ Lisa T. Darling, *ibidem*.

⁹ Dreptatea în cetate este un concept esențial și în lumea greacă. Cf. Platon, *Republica*, Aristotel, *Etica Nicomahică V, Politica*.

contemporană cu o structură administrativă importantă și funcțională”¹⁰. O imagine a ceea ce conținea o asemenea literatură din punct de vedere critic ne este oferită de Carter Vaughn Findley:

„Această strategie literară avusese efectul de a valoriza o imagine mai timpurie a statului ca o mare familie alcătuită din sultan, sclavii lui și „turmele” lui, și de a de-legitima noua politică a mai multor familii rivale. (...) Ele [=aceste scrieri] denunță dispersarea puterii sultanului, infiltrarea *reaya* [=membri ai claselor de jos] printre elite, răspândirea corupției, vânzarea funcțiilor, influența politică a femeilor, deturnarea taxelor obținute din *timar*-uri [=pământuri acordate de sultan pentru obținerea de venituri pentru armată] pentru a întreține altceva decât cavaleria și ruina supușilor printr-o taxare opresivă cum nu s-a întâmplat „în țara niciunui suveran înainte”. (...) Autori diferiți se focalizau pe aspecte diferite. Dar toți autorii perioadei împărtășeau asumptiile otomano-islamice, idealizând autoritatea și dreptatea sultanului și denunțând ceea ce considerau că erau „inovații” de condamnat (*bid’at*).”¹¹

---

¹⁰ Christoph K. Neumann, „Political and diplomatic developments”, p. 44, în Suraiya N. Faroqi (coord.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, 2006.

¹¹ Carter Vaughn Findley, „Political culture and the great

Viziunea lui Cantemir cu privire la căderea Imperiului Otoman trebuie înțeleasă în acest context. În mod paralel, el a crezut în ascensiunea Rusiei, iar această viziune poate fi gândită în contextul unei literaturi de tradiție europeană, cu baze în lecturi filosofico-naturaliste și teologico-mistice despre care va fi vorba în următoarea parte a introducerii.

---

households”, pp. 72-73, în Suraiya N. Faroqhi (coord.), *op. cit.*

II. INTRODUCERE LA *MONARCHIARUM PHYSICA EXAMINATIO* A LUI DIMITRIE CANTEMIR

Dimitrie Cantemir (1673-1723) îi dedică țarului Petru cel Mare al Rusiei în 1714 o scriere intitulată *Monarchiarum Physica Examinatio* (M.Ph.E.). Lucrarea este redactată cu ocazia înfățișării sale în fața curții la Sankt Petersburg, după ce în 1711 Dimitrie Cantemir, în urma pierderii domniei, primește azil politic și se refugiază în Rusia.

După o experiență de beizadea la curtea otomană, Dimitrie Cantemir părea un domnitor de încredere pentru interesele imperiale turcești, cu atât mai mult cu cât prințul român se dovedise un intelectual poliglot cu o cunoaștere enciclopedică utilă chiar curții turcești. Anii petrecuți la Istanbul îl recomandau deci ca un prinț dedicat Înaltei Porți, iar în 1710 este numit domn al Moldovei.

Cu toate acestea, imediat după accederea sa la domnie, Dimitrie Cantemir se aliază cu Rusia împotriva turcilor, act ce se soldează cu exilul său în Rusia, în urma înfrângerii din 1711 pe care o suferă Petru cel Mare în conflictul cu turcii. Motivația unei mișcări politice atât

de riscante din partea lui Cantemir poate fi pusă, desigur, pe seama unui calcul pragmatic politic ce se încheie rapid cu un eșec. Este greu explicabilă însă asumarea pragmatică a unui atare risc de către un domnitor care tocmai se întorcea din miezul mediului politic turcesc și care cunoștea, în consecință, mai bine decât mulți, construcția, capacitatea și funcționarea Imperiului Otoman. De aceea, resorturile acțiunii sale politice ar putea să își afle originea și în convingerile speculative filosofice ale domnitorului, care sunt prezentate concentrat în această mică scriere apologetică intitulată *O cercetare naturală a monarhiilor*.

***

Există, mai întâi, un context intelectual la care trebuie raportată orientarea politică teoretică a lui Cantemir. Nikolas Pissis¹² înscrie această mișcare a lui Cantemir într-un curent ideologic ce anima în acel moment intelectualitatea creștin-ortodoxă din Imperiul Otoman și care făcea din țarul Petru cel Mare o figură simbolică cu încărcătură eshatologică, contribuind cu o literatură panegirică la configurarea unei imagini sacralizate și

---

¹² Nikolas Pissis, *Dimitrie Cantemir, the Monarchia Borealis and the Petrine Instauration*, Berlin, 2015, Episteme in Bewegung, SFB-Working Paper no. 4.

salvatoare din punct de vedere istoric. Așadar, nu este improbabil, de pildă, ca Dimitrie Cantemir să fi avut știință de contribuția lui Nicolae Spătaru, intitulată *Hrismologhion* (1673), care îi schița țarului o atare figură într-un ambient literar al unei teologii politice ce pleca, precum o va face și Cantemir, de la profeția lui Daniel. În acest context:

„Literați precum Gavril Vlassios, Athanaios Patellaros, Gerasimos Vlachos, Paisios Ligaridis, Sophronios Lichudis sau tălmăciul Nicolae Spătar au dedicat panegirice sau lucrări exhorhative țarului Aleksei Mikhailovici, țarinei Sofia Alekseevna sau fratelui vitreg Petru I, folosind un limbaj teologico-politic acceptat pentru a conceptualiza și legitima destinul istoric al Rusiei și locul ei în planul universal al providenței divine: Rusia, fie în calitate de moștenitoare legitimă al Imperiului Roman de Răsărit, văzut ca al patrulea și ultimul în schema danielică, fie ca instrumentul mesianic al lui Dumnezeu în vederea restaurării și reînnoirii dintr-o perspectivă eshatologică. Acest discurs imperial-mesianic s-a relaționat cu un curent european al *umanismului imperial* asociat încă de la începutul secolului al XVI-lea cu renașterea imperială și cu viziunea *monarhiei universale*, dar mai ales cu modele de teologie politică bizantină așa cum au fost

ele reimaginat și reformulate în contextul secolului al XVII-lea într-un proces ce a inclus aspecte dintr-o *inventarea a tradiției* de factură ortodox-imperială”.¹

Însă structura unei asemenea mișcări de construcție teologico-politică a unei figuri împlinitoare a timpurilor nu este, desigur, excepțională. S-ar putea vorbi aici chiar de un manierism literar, dacă punem în relație această mișcare de creare a unui „cult imperial” în jurul țarului cu mișcarea literară similară ce făcuse deja din Elisabeta I a Angliei subiectul unei operațiuni similare cu un secol mai devreme – așa cum a pus în lumină acest lucru, în mai multe scrieri, Frances A. Yates. În rețetărilor unei asemenea veritabile operațiuni de propagandă se aglomeră asocieri mitologice fundamentate pe o știință hermetică ce se prezenta deja în secolul al XVI-lea simultan ca disciplină fizică, filosofie a istoriei și magie a semnelor. Un secol mai târziu, Cantemir contribuie la o atare „operațiune” care, așa cum a arătat N. Pissis, avea deja loc în jurul familiei țariste, aducând însă o tușă „științifică” latină unei mișcări prea centrate pe mesianism și pe ortodoxie și care, în lumina instaurației progresiste petrine, părea a nu mai fi interesantă pentru țarul Petru cel Mare.

---

¹ idem, p. 3.

Este adevărat că și Cantemir pornește de la profeția lui Daniel (capitolul 7), anume de la viziunea a patru bestii: una ca un leu cu aripi de vultur, una ca un urs cu trei coaste între colți, una ca un leopard cu patru aripi și cu patru capete și una cu un dinte mare de fier și zece coarne. Interpretarea clasică (a lui Ieronim) decodifică în această imagine patru monarhii, anume Imperiul Babilonian, Imperiul Persan, Imperiul Grec și Imperiul Roman. Deoarece interpretarea viziunii comporta o imagine integrală a istoriei, Imperiul Roman rămânea termenul istoric încă neîncheiat al acestei succesiuni de epoci... istoria nu se încheiase căci Imperiul Roman încă trena în expansiunea sa universală, care putea fi înțeleasă și ca dinamică a convertirii la creștinism. În secolul al XVI-lea se constituie însă o mișcare interpretativă protestantă, care, asociindu-se cu hermetismul magico-alchimic, ajunge să constituie în secolul al XVII-lea mișcarea rozicrucianistă cu orientare milenaristă atât în ceea ce privește sfârșitul (împlinirea) istoriei, cât și în ceea ce privește sfârșitul (desăvârșirea) cunoașterii omenesti. Conform acestei interpretări ultima monarhie din profeția lui Daniel nu s-a constituit încă, ci ea urmează să apară semnificând împlinirea timpului.

Din acest din urmă mediu își extrage D. Cantemir orientarea. Enumerând monarhiile

„danielice”, Cantemir asociază în prima monarhie dominația babiloniană și pe cea persană, în cea de-a doua monarhie alături dominația egipteană celei grecești macedonene, iar, în cea de-a treia, se referă la istoria romană. Sensul istoriei se desfășoară de la est, la sud, la vest, iar, în cele din urmă, este așteptat să se împlinească, în logica naturii, la nord. Așa cum a descoperit N. Pissis, sursa neîndoielnică (reperabilă textual²) a orientării lui D. Cantemir o constituie tratatul alchimistului polonez Michael Sendivogius (1566-1636), *Tractatus de sulphure*, (care a circulat în compedii alchimico-hermetice între frații rozicrucieni), în care N. Pissis a reperat epilogul din *M.Ph.E.* începând de la *Iam etiam illa tempora adveniunt...* până la sfârșitul scrierii lui Cantemir. „Inspirația” lui Cantemir constă într-o preluare aproape cuvânt de cuvânt din Sendivogius, un citat care este din loc în loc modificat de intervenția lui Cantemir, care fie adaugă scurte comentarii clarificatoare, fie modifică timpul vreunui verb pentru a se potrivi cu momentul și cu destinatarul acestei adevărate orații. Astfel se explică, de pildă, modificarea timpului verbului din propoziția lui Sendivogius³: *hanc monarchiam (ut veteres divinarunt) plantabit Deus per unum ex principibus omnibus virtutibus ditatum*

² idem, Appendix, p. 18, unde se pune în paralel textul lui Sendivogius cu cel al lui Cantemir.

³ idem, p. 19.

(această monarhie, așa cum au prevestit cei din vechime, o **va institui** Dumnezeu prin unul dintre principii înzestrați cu toate virtuțile), care la Cantemir ia forma **plantavit**, adică **a instituit-o** deja Dumnezeu – cu adresă directă către țarul Petru, întărită și de trei retorisme:

1. „Trec sub tăcere numele propriu, căci numele nu sunt esențiale, ci accidentale”.
2. „O, providență divină, cine să fie acela?”
3. „Numai să fie cel pe care îl sperăm noi.”

***

În chiar ultimul pasaj al scrierii lui Cantemir, găsim o diferență oarecum ciudată față de textul lui Sendivogius.

D. Cantemir	M. Sendivogius
<p>Hanc borealem, in ultimo circuli puncto et septemtrionali vertice esse affirmant. Quam peculiari quasi nomine, Polarem et Antarcticam Monarhiam, nuncupant.</p>	<p>Ultimam septentrionalem in hac parte boreali expectant (...) In hac Septentrionali attractiva polari monarchia...</p>

Pasajele se referă la situarea nordică, conformă noului model de interpretare, a acestei ultime monarhii. M. Sendivogius afirmă că această ultimă monarhie septentrională este așteptată tocmai în partea nordică (boreală), numind-o în continuare *monarhie septentrională ca un pol atractiv*, în sensul în care, deoarece încheie timpul istoric, ea îndreaptă liniile de câmp ale evenimentelor istorice și le concentrează polar, atrăgându-le, înspre ea. La Cantemir, în schimb, după ce afirmă și el că ultima monarhie este situată în nord, continuă cu precizarea că este numită monarhie polară și antarctică. N. Pissis⁴ constată că pasajul introduce o confuzie, afirmând simplu că „Cantemir apparently understood the Antarctic as representing the North.” Desigur, dacă este nordică, atunci nu poate fi *antarctică*, iar ideea că enciclopedistul prinț ar fi confundat nordul cu sudul (fiind un specialist în descrieri geografice...) chiar într-o scriere dedicată țarului este greu de admis.

Soluția este prozaică: este vorba despre o greșală de transcriere propagată de lecțiunea din ediția făcută de E. Lozovan⁵ (folosită, dar neverificată de N. Pissis). Aici

---

⁴ idem, nota 62, p. 15.

⁵ E. Lozovan, *Monarchiarum Physica Examinatio*, Romansk Instituts Duplikerede Småskrifter 113, 1983.

găsim transcrierea pasajului care folosește *polarem et antarcticam monarhiam*, dar care, dacă se urmărește manuscrisul (reprodus de E. Lozovan) la rândul în chestiune, aflat pe penultima pagină a manuscrisului, specifică clar cuvântul *attractivam*, adică exact cuvântul folosit de Sedivogius. Lecțiunea corectă a manuscrisului lui Cantemir înlătură deci confuzia punctelor cardinale și indică continuarea parafrizei pe care Cantemir o face textului lui Sendivogius, referindu-se, așadar, la *polarem et attractivam monarchiam*.

Această sursă de inspirație a lui Cantemir oferă și înțelegerea sensului în care în *M.Ph.E.* cuvântul *physica* și întreaga orientare fizicalistă a lui Cantemir dau o tușă particulară abordării subiectului eshatologic al monarhiilor. În ciuda unei traduceri eronate care redă titlul acestei scrieri cantemiriene ca *Cercetarea naturii monarhiilor*, trebuie remarcat faptul că nu este vorba despre natura monarhiilor⁶, ci despre un punct de vedere naturalist (adică al filosofiei naturii) asupra monarhiilor. Ar fi vorba, așadar, despre o cercetare din punct de vedere naturalist a monarhiilor.

---

⁶ Motivele țin de limba latină. *Physica* se acordă cu *Examinatio*, iar genitivul plural *monarchiarum* arată obiectul investigației.

***

Ce vrea să spună acest lucru? S-ar putea să fie vorba despre o delimitare a lui Cantemir, în contextul construcției teologico-politice indicate mai sus, de interpretarea în termeni strict mistici, a destinalității istorice a țarului și a Rusiei ca a patra monarhie „danielică”. Și, apoi, s-ar putea să fie vorba și despre un mesaj criptat de susținere a demersurilor țarului din partea societății fraților rozicrucieni, un mesaj trimis prin Cantemir, și care poartă de aceea mărcile esoterismului occidental de factură naturalistă⁷ pentru care natura creată este o imagine a minții divine, iar legile sale se răsfrâng asupra faptelor și lucrurilor omenești (istoria), astfel încât entitățile politice istorice (în care se revelează destinul omului) devin entități naturale.

Natura și istoria spirituală sunt aici noțiuni convertibile, o convertibilitate ce face ca abordarea naturalistă să nu fie de aceea mai puțin spiritualistă. Numai că dacă structura divină se dezvăluie în textul sacru într-un sens mistic și, remarcă astfel Cantemir,

---

⁷ Inclusiv prezența textului preluat din Sendivogius, pe care Cantemir nu îl „plagiază”, ci așa spune că îl folosește ca marcă de identificare a mediului de proveniență a mesajului pentru țar.

pe care îl pot recunoaște și admite ca atare și ignoranții (popoarele necredincioase sau cum îi numește Cantemir *rudior plebs*), revelarea ei ca fapt istoric concret în lume oferă posibilitatea înțelegerii faptelor istorice ca entități naturale (având o creștere, o maturizare și o descreștere). Succesiunea monarhiilor ce reprezintă marșul spiritului prin lume înspre împlinirea timpurilor nu se adresează deci doar aderării fără cunoaștere la profeția divină (*ad propheticæ prædictioni adherendum imo inscienter*), ci ea reprezintă și un plan de referință pentru cunoașterea omenească a naturii. Intelectualii ce practică filosofia naturii (*philosophi physici*) au acces la înțelegerea modului în care mersul naturii confirmă pas cu pas, în concret, realizarea treptată a planului divin. Așadar, dincolo de Scriptură, Cantemir vizează Cartea Naturii ca o scriptură complementară, care poate fi citită de filosofi într-un sens mult mai literal, decât sensul mistic al profeției: în caz contrar, atrage atenția Cantemir, natura ar exista fără sens (*natura frustra operarentur*) și s-ar produce în gol, iar cunoașterea omenească ca lumină divină ce ne stă la dispoziție (*ipso in nobis latitante divino lumino*) ar fi, la fel, goală de conținut real, dacă nu chiar înșelătoare. Pasajul esențial (căci revelator) al fundamentării

interpretării naturaliste a ordinii monarhiilor este următorul:

<i>...Imago divina frustra immortale illud mutuaretur lumen, siquidem nullas ignorantiae tenebras illuminare atque illustrare posset.</i>	În van ar împrumuta cunoașterea omenească acea lumină nemuritoare, dacă chiar nu ar putea ilumina (înțelege) și ilustra (expune) deloc întunecimile ignoranței.
---	--

Imago divina este cunoașterea omenească ce împrumută lumina cunoașterii de la Dumnezeu. Dacă natura nu s-ar constitui într-o mare carte a sensurilor, atunci posibilitatea cunoașterii sădite în om ar fi ca o formă goală și inoperantă; însă nici Dumnezeu, nici natura nu fac nimic în van (*nihil enim Deus et natura novit aut facit frustra, id est, sine ordine*). Faptul creației facultății cunoașterii și al naturii întemeiază veridicitatea cunoașterii naturii. Există deci legi garantate de ordinea naturii și, implicit de Dumnezeu. *Ordo naturae*, concept ce revine constant în *M.Ph.E.*, conține legi ce sunt inviolabile (*nunquam violabilem*), de neschimbat și eterne, pentru că acest lucru, adaugă Cantemir, „îl permite voința divină” (*concedente divina voluntate*).

Se poate pe bune temeiori conchide că D. Cantemir se mișcă în paradigma modernă (și occidentală) a legitimității cunoașterii naturii ce se bazează pe ideea de Dumnezeu ca garant al adevărilor universale și al legilor naturii. Ideea lui Descartes că Dumnezeu garantează o legitate a naturii ce poate fi cunoscută cu certitudine ca reală și neschimbătoare și că ordinea naturii, ca rezultat al cunoașterii, nu este înșelătoare, ci, dimpotrivă, este garantată de un Dumnezeu bun ce nu o lasă la îndemâna capriciilor unui *genius malignus*, apare aici cât se poate de clar. Însă se mai adaugă ceva la acest concept de *ordo naturae*.

Este vorba despre faptul că natura însăși și legile ei se relaționează cu cealaltă carte, anume cu Scriptura însăși, constituind astfel locul de realizare al sensurilor mistice și profetice, astfel încât cel ce urmează calea logicii naturii poate să înțeleagă etapa spirituală la care s-a ajuns și, observând natura, poate să înțeleagă sensul ulterior al dezvoltării profetice. Așadar, spre deosebire de textul sacru, natura oferă stabilitate hermeneutică și posibilitatea, prin filosofia naturii, a unei demonstrații a adevărului și a direcției revelării progresive a profeticului în istorie. Pentru acești *philosophi physici* (hermetiști, alchimiști, rozicrucieni) cunoașterea naturii este cunoașterea unui text secund al lui Dumnezeu a cărui parcurgere

și înțelegere completă este paralelă și la fel de necesară precum realizarea în istoria concretă a planului divin. Cunoașterea însă poate anticipa (într-o anumită marjă și nu fără precauție - *sine diligenti cautela*, spune Cantemir) liniile de câmp ale realizării istorice, astfel încât ea poate preceda în forma ei de Mater scientiarum (realizare a cunoașterii absolute) împlinirea completă a profeticului în istorie. Acest moment îl evocă Cantemir în epilogul împrumutat de la Sendivogius: *iam tempora in propinquis sunt, mater scientiarum veniet et maiora elucidabuntur* (deja timpurile sunt aproape, va veni mama științelor și se vor dezvălui cunoașterii lucruri mai mari).

Cele patru monarhii sunt socotite astfel ca momente naturale ale parcursului istoriei. Ele sunt, o declară Cantemir, *particularia*, adică entități determinate ale naturii ce se înșiră într-un metabolism circular al naturii de la est, la sud, la vest și la nord. Există deci o logică a naturii garantată ce dă necesitate succesiunii monarhiilor, dar și legitimitate. Căci nu orice organizare autocratică cu aparență monarhică este și legitimă. Un exemplu de ilegitimitate îl constituie pentru Cantemir Imperiul Otoman. Ca formă monarhică, structura politică otomană este prezentată tot în ordinea naturii, dar ca formă aberantă, ca abatere de la modelul natural, ca formă de deviere. Cantemir sugerează

ideea aristoteliciană de formă politică debilă (*parekbaseis*) ce trece dincolo de norma naturii (*ex lex naturae foetum*). Este interesant că, deși era poate locul, Cantemir nu lansează obișnuita distincție din clasa monarhiei dintre regalitate și tiranie, cu toate că descrierea pe care o face monarhiei otomane ca formă politică coruptă și sângeroasă (*saeva*) constituie imagini consacrate pentru tiranie. Așadar, monarhia turcească nu este o monarhie veritabilă și nu trebuie ținut cont de ea în urmărirea dezvoltării mersului timpurilor, căci ea este spiritualmente irelevantă.

Ce se întâmplă însă după venirea celei de-a patra monarhii, cea nordică? Dacă cele patru monarhii sunt naturale și momente ale unei mișcări naturale de împlinire a timpurilor în ordinea acelor *particularia*, Cantemir indică într-o singură divagație faptul că „unică și singulară este monarhia divină universală, care, de aceea, este și lipsită de sfârșit”. Așadar, ultima monarhie naturală încheie ciclul profetic și deschide eshatologic, dincolo de natură și de timp, monarhia divină care nu mai ține de *particularia*, ci de *universalia* (de arhetip).

Se spune de obicei că această piesă literară dedicată țarului ar fi una oportunistă; că D. Cantemir, aflat într-o situație de exil, ar face temenele exagerate țarului zugrăvindu-i destinul de soare ale creștinătății. E poate de

prisos să spunem că o atare înțelegere îl arată pe Cantemir ca un ipocrit care în fond „nu crede ce spune”. Însă o interpretare la fel de îndreptățită (deoarece ambele se sprijină pe asumptii psihologice neverificabile) e și cea opusă ei care poate afirma că D. Cantemir „credea” în acest scenariu și că tocmai această credință l-a făcut să treacă de partea țarului, în loc să profite de încrederea turcilor pe care o câștigase la Istanbul. Nu este aici locul unei extensii explicative, însă o lectură orientată în acest fel a *Istoriei ieroglifice*⁸, scrisă anterior accederii la domnie, ar putea da contur mai fundamentat așteptării eshatologice în orizontul căreia gândea Cantemir mult înainte de presupusul oportunism postbelic. Cât despre faptul că nu o gândea singur, ci într-o societate cu mediu de proveniență occidental în sincronie cu esoterismul modern, este probat și de limbajul scrierii de față.

***

Teoretizarea formelor politice, în care se înscrie și tematizarea monarhiei, are un început în filosofia greacă. Dincolo de ocurențele mai vechi, prezente în lirica greacă, în dramaturgie și în fragmentele sofștilor, prima abordare sistematică a morfologiei politice o realizează Platon în dialogul *Republica*. Apoi, o sistematizare

---

⁸ De pildă, prezența mascată a unor indicii în poeme precum *Prundul Eufratului*.

și mai detaliată este întreprinsă de Aristotel în *Politica* și în *Etica nicomahică*. Modele hibride de aranjare într-un scenariu istoric a formelor politice sunt întreprinse mai târziu de către Polibiu și Cicero. În occidentul latin, modelul lui Aristotel devine modelul standard, deși predilecția pentru a argumenta că monarhia este cel mai bun regim se datorează melanjului dintre teoria politică a lui Augustin și reflecțiile biblice asupra guvernării popoarelor.

În secolul al XIII-lea, argumentarea pro monarhică în teoria politică devine preponderentă, pentru a-și atinge apogeul teoretic la începutul secolului al XIV-lea prin *Monarchia* lui Dante Alighieri, care structurează un model universalist al unei *monarchia temporalis* fundamentat pe fizica aristoteliciană și pe eshatologia creștină. De aceea se poate conchide că există două planuri la care trebuie raportată teoria monarhistă: unul filosofic-naturalist și unul biblic. În scrierea sa, D. Cantemir nu teoretizează propriu-zis monarhia ca formă politică, nu o înscrie explicit în sistemul formelor politice. El face o singură distincție între monarhiile istorice, înțelese ca *particularia* (ca realități naturale cu o creștere și o descreștere) ce se perindă circular și trec liniar din una în cealaltă conform unei legi naturale a generării noului din coruperea a ceea ce este decrepit și, pe de altă parte, o *monarhia divina universalis*, dar care nu poate fi relaționată cu monarhia

temporală universală a lui Dante, deoarece cea dintâi reprezintă pur și simplu venirea împărăției ultime, deja dincolo de istorie.

Așadar, D. Cantemir are ca plan de referință în sens strict filiera biblică (profeția lui Daniel) a tematizării formei de guvernare monarhice în scenariul celor patru monarhii revelate de profeție. Legătura cu mecanismul de argumentare filosofic latin în privința monarhiei este însă făcută de apelul la *fizică*, adică la metoda filosofiei naturii, care încă la începutul secolului al XVII-lea colporta elementele finalismului aristotelician prezent într-un sincretism hermetico-alchimic ce făcea din *cartea naturii* un text secund al Scripturii, un text însă în care se poate opera rațional în vederea unui progres al cunoașterii înspre o cunoaștere absolută, ea însăși moment al împlinirii eshatologice a timpului.

III. STRUCTURA TEXTULUI

1. Punerea temei prin referirea la Sfânta Scriptură și la profeția lui Daniel privitoare la patru monarhii istorice, cu evidențierea caracterului totalizator al monarhiei de nord.
2. Necesitatea ca sensul mistic să fie acoperit de realitățile naturale.
3. La sensul mistic aderă și intelectualii popoarelor necreștine (arabi, evrei), însă ele îl pun laolaltă cu multe alte superstiții și prejudecăți proprii.
4. Întemeierea sensului literal pe natură. Cuvintele profetice trebuie să aibă un sens real și să fie acoperite de lucrurile din natură; în caz contrar, cunoașterea noastră dată de Dumnezeu, dar și natura cu legile ei ar fi goale și fără sens.
5. Dată fiind semnificația cu acoperire în real a profeției și garantarea unei ordini imutabile a naturii, monarhiile din profeție pot fi identificate conform cunoașterii naturii (*physica examinatio*) în ordinea naturii ca *particularia*, supunându-se deci ordinii naturii. Așadar, logica naturală a succesiunii lor

istorice dezvăluie un parcurs circular ce respectă mișcarea naturală a universului conform punctelor cardinale est, sud, vest, nord. Morfologia istorică respectă ordinea naturii. Se grupează astfel primele trei monarhii (de est, de sud, de vest). A patra monarhie se anunță în nord și se constată că încă nu a existat un candidat relevant (ca magnitudine și ca organizare) la ea, în afara afirmării constante a rușilor.

6. Monarhiile respectă legea entităților naturale de a avea o geneză, o împlinire și o decădere. De altfel, întreg procesul succesiunii monarhiilor este privit ca un fenomen ce are parte de o geneză și de o împlinire. Monarhiile se succed conform ordinii circulare și conform metabolismului lor intern de ivire, maturizare și decădere.
7. Monarhia turcă nu poate avea pretenții legitime de a fi cuantificată în acest scenariu. Ea este abnormă, monstruoasă, fiind un accident perfect explicabil și el în ordinea naturii. Deci este irelevantă profetic, iar ca formă monarhică este inautentică. Natura extirpă însă abaterile și ele nu durează.

Se sugerează că Imperiul Turc este pe punctul de a dispărea.

8. Concluzia dedusă prin filosofia naturii cu privire la viitor trebuie privită cu circumspecție. Nu este vorba despre o certitudine clară cu privire la locul și timpul când se va afirma a patra monarhie. Dar indicația generală a filosofiei fizice converge în a arăta că există o rațiune a desfășurării evenimentelor și că există motive raționale de a considera monarhia rusă ca fiind a patra monarhie, cea nordică, împlinitoare a timpurilor.
9. Epilog constituit din preluarea și prelucrarea unui fragment din M. Sendivogius (*Tractatus de sulphure*), în care Cantemir sugerează direct că această misiune revine țarului Petru și că timpurile deja au sosit. Se reiterează faptul că acesta nu este încă o prezicere mistică, ci o predicție bazată pe premisele date de cercetarea naturii.

**DEMETRII CANTEMIRII
MONARCHIARUM PHYSICA
EXAMINATIO**

DIMITRIE CANTEMIR
O CERCETARE NATURALĂ¹
A MONARHIILOR²

Sacra Dei Scriptura, Clementissime Imperator, a tempore Danielis Prophetæ¹, usque ad Ierusalem desolationem, et ablationem principatus populi Israelitici, quatuor potentissimas, et omnium absolutissimas, numerat Monarchias. His tandem successorem Aquilonicam inducit Monarchiam, eamque, universo Antartico Orbi, praevalituram passim praedicit². Huic igitur licet pia, ut par est, obediendum sit aure, licet Sancti nostri Interpretes supra hanc expositionem grandia lucubraverint volumina; attamen mysticum eius sensum, et sensus puram et genuinam explicationem, humano intellectui pene inenucleabilem, inexplicabilemque, omnes unanimiter affirmant. Et hoc quidam ita, de ipsa autem litera asserunt, post habitum eius spiritualem sensum, eam quoque salvari debere, ita ut quando rite san<c>teque explicatur, quid intelligendum sit, de Aquilone; tandem nos scire jubent talem in Universo regionem infallibiliter alicubi reperiri, ita ut ne appareat nobis Sacram Scripturam, inania, et nihil significantia nomina fingere. Similiter quando mystice quaedam, et sub nomine aliquo, (ut est Aquilonis Monarchiae) velata, praedicit, ea re ipsa in rerum natura, aut praesentia omnino esse, aut necessario

Din vremea Profetului Daniel³ până la pustiirea Ierusalimului și la înlăturarea împărăției poporului Israelit, Sfânta Scriptură a lui Dumnezeu, preamiloștive împărat⁴, enumeră patru preaputernice și dintre toate cele mai cuprinzătoare monarhii⁵. Între acestea, la sfârșit, prezintă monarhia acvilonică, și prezice că ea va ajunge să stăpânească peste întreaga lume până la antarctic^{6,7}. Așadar, asupra acesteia, deși sfântă, așa cum se și cuvine, trebuie să se plece urechea, cu toate că sfinții noștri interpreți au scris mari volume⁸ la lumina lumânării cu privire la această expunere; și cu toții afirmă în mod unanim că sensul ei este mistic și că explicația curată și adevărată a sensului este aproape neanalizabilă și inexplicabilă pentru intelectul omenesc. Și același lucru îl pretind unii cu privire la însăși litera [textului], anume că după însușirea sensului ei spiritual, trebuie salvată și litera, așa cum stau lucrurile atunci când se explică ce trebuie înțeles cu privire la Acvilon⁹, în conformitate cu dreapta credință și sfințenia; căci ei ne poruncesc să cunoaștem că în cele din urmă se găsește în Univers o asemenea regiune negreșit undeva, așa încât să nu ni se pară că Sfânta Scriptură plăsmuiește nume deșarte, și lipsite de orice înțeles. La fel când [textul] prezice în mod mistic unele lucruri, deghizate sub un nume oarecare (cum este cel al Monarhiei Acvilonice), prin acest lucru se prezice că acele lucruri fie sunt deja în întregime prezente,

futura, alioquin de veritate Sacrae Scripturae dubitaretur, quod apage! Quandoquidem etiam³ Sacrae Scripturae praedictivae veritati, nonnullos Ethnicorum consentire videmus, ut sunt Arabum peritissimi, necnon Rabinorum doctissimi quidam. Qui Aquilonem tandem cunctis Orbis habitati partibus praevaliturum ingenue fatentur: imo Arabes, utpote in rebus physicis scrutandis, caeteris longe diligentiores, sub hoc tam vasto Aquilonis tractu, (Aquila enim arctici venti nomen est) interque tot, tantasque, hanc plagam habitantes gentes, futurae tam amplae Monarchiae, speciale designant nomen: quod vernacule *beniasfar*⁴ vocant, quod interpretatur filij Expeditionis, sive Exercituum. Talia in libris suis caeteresque monumentis scripta reliquerunt, talia tota fere rudior plebs, a maioribus suis, persuasa, affatim fatentur, et pro indubitato tenent. [M] irabilis Deus in operibus Suis, Qui irrationalia quoque jumenta in Rhetores quandoque vertit: animalia, caeteraque insensibilia creata, ad sensus perceptionem illuminavit, quo magis talia rationalia animalia, ad propheticae praedictioni adhaerendum; imo inscienter veritatem fatendum, adigere poterit! Cum autem haec duplice de causa, mortalibus nimis impervia videantur., Sacrae nempe Scripturae, sensus qui tam mystice, quam

fie că vor fi în mod necesar prezente în viitor în însăși natura lucrurilor, altminteri ne-am îndoi de adevărul Sfintei Scripturi – departe de noi acest gând¹⁰! Câteodată chiar vedem că sunt de acord cu adevărul profetic al Sfintei Scripturi mulți din rândul Popoarelor, cum sunt cei mai pricepuți dintre Arabi, și încă unii Rabini foarte învățați. Aceștia mărturisesc deschis că Acvilonul va predomina asupra tuturor părților lumii locuite, ba chiar arabii – cum [sunt] mult mai silitori decât ceilalți în cercetarea fizicii, sub acest traseu atât de vast al Acvilonului (căci Acvilon este numele vântului arctic¹¹) și între neamuri atât de multe și de mari, locuitoare ale acestei zone – îi atribuie viitoarei Monarhii atât de întinse un nume special, care în limba locului sună *beni asfar*¹², care se traduce prin ‘fiii războiului’, adică ‘ai armatelor’¹³. Asemenea [lucruri] au rămas scrise în cărțile lor și în celelalte inscripții. Gloata neinstruită, aproape în totalitatea ei, convinsă fiind de oamenii ei de vază, declamă peste tot aceste lucruri și le ține drept certitudini. Minunat este Dumnezeu în lucrările sale, care uneori preschimbă și dobitoacele fără judecată în oratori¹⁴; le-a dat viețuitoarelor și celorlalte creaturi fără simțire lumina percepției senzoriale, și cu atât mai mult va putea el să facă astfel de viețuitoare raționale să adere la prezicerea profetică, ba chiar, pe neștiute, să declare adevărul! Pe de altă parte, aceste lucruri le apar muritorilor în întregime de nepătruns din două cauze. De bună seamă, sensul

literaliter intelligi debet. Et quo ad mysticum sensum, abunde, et veritati consentanee interpretatum, libenter fatemur, alias *quis Dei consiliarius?*⁵ equidem Sacrae testantur. quo autem, ad ipsam lit<t>eram, in confesso est, illas, quatuor Monarchias tessera sua functas esse. (De⁶ quibus nobis nullus est sermo, siquidem temporum scriptores de illis, satis dixisse, eorum innumerae fere extantes⁷ lucubrationes⁸ patefaciunt⁹. Item Ethnicorum praedictiones, convalentesque usus, pro meris superstitionibus, humanisque coniecturis sine jactantiis accipientes. (Licet nostrae operae nonnihil adjuvare videantur.) impresentiis calamum refraenando, ad propositum veniamus.)

Quis mortalium (exceptis divino quondam afflatu impulsis,) futuros noverit fines: quorum principia, et ex principiis datis, media, prius sibi nota, minime habuerit? Quod autem ex principiis, ut par est, notis, ut sequens colligitur: et quod ininterruptus naturalis ordo, juxta propriam naturae normam operatur, id exulto, et perspicaci intellectui, se se manifestare, atque declarare, posses, non erit¹⁰ forte qui dubitet. [A]lioquin et natura frustra operaretur, (in cassum¹¹

Sfintei Scripturi trebuie înțeles atât ca mistic, cât și ca literal. Și din această cauză, ne dăm bucurări acordul în favoarea unui sens mistic, interpretat în mod amplu și în acord cu adevărul – altfel, *cine ar fi sfătuitorul lui Dumnezeu?* Și evident, Scripturile o dovedesc. Însă pentru acela care este în favoarea literei înseși, acelora, anume celor patru monarhii, miza le-a fost consumată. (Despre care noi nu avem nicio judecată, dat fiind că nenumărate lucrări care există din acele timpuri dovedesc că scriitorii au spus destul despre acelea. De asemenea, cât privește prezicerile popoarelor păgâne și obiceiurile lor de viață, luându-le fără laude ca pe niște simple superstiții și interpretări omenești – măcar că ar părea să ajute mult lucrării noastre –, să ne oprim condeiul la cele prezente și să <re>venim la ceea ce ne-am propus.)

Care dintre muritori (cu excepția celor împinși de suflarea divină) au putut cunoaște¹⁵ finalitățile viitoare¹⁶: fără să fi avut habar cât de puțin de principiile lor mijlocitoare pornind de la principii date cunoscute anterior¹⁷? Însă ceea ce este dedus din principiile cunoscute, așa cum se cuvine, este dedus ca succedent: și poate nu va fi cu siguranță cineva care să se îndoiască că ordinea naturală neîntreruptă acționează potrivit naturii proprii norme, și că ea, ducând la împlinire acel lucru¹⁸, poate să se manifeste și să se deslușească unui intelect perspicace¹⁹.

enim.) et Imago divina frustra immortale illud mutuaretur lumen, siquidem nullas ignorantiae tenebras illuminare, atque illustrare posset. At ipso in nobis latitante divino lumine, duce, clarescit. Omne principiatum, naturaliter, tandem et finem habiturum. et secundum hoc infallibile axioma, omnia quae vocant<ur> et sunt particularia, oriri et interire, mutari et transformari, nasci et mori, vel quocumque dicas modo tandem finem sui esse (Excepta divinae gratiae conservatione) obtinere; in quo termino ex corruptione unius, alterius generationem succedere, et ratio, et experientia docet. At in his particularibus ipsas quoque Monarchias connumerari¹², quis mentis compos¹³ infitias ibit? (Unica enim et sola est universalis divina Monarchia, quae ideo et finis expers est.) [H]oc, ut docere¹⁴ est, ita posito. Sequitur, ecquidem necessario, juxta modum nempe ortus, et interitus, monarchias quoque physicum quendam et impermutabilem percurrere circulum, ita ut in iis quoque praeteriti, praesentis, et futuri, prout in reliquis, necessariis¹⁵ servetur ordo. (nihil enim Deus et natura novit, aut facit frustra, id est, sine ordine.) Quam ob rem Physici philosophi, hasce totius Orbis Monarchias, non secundum numerum¹⁶, αὐτοκρατικῶς dominantium: sed secundum quatuor mundi cardines, omnes omnium monarchiarum¹⁷ gentes

Altminteri și natura ar opera în zadar²⁰ (căci în deșert), și Imaginea divină²¹ în zadar ar lua cu împrumut acea lumină nemuritoare²², dacă într-adevăr nu ar putea ilumina și scoate la lumină niciun întuneric al ignoranței. Dar devreme ce în noi însăși lumina divină stă ascunsă, fiindu-ne călăuză, ea face lumină. Orice are un început, în mod natural, va avea în cele din urmă și un sfârșit, și în conformitate cu această axiomă infailibilă, toate care sunt numite și sunt particulare, își obțin desăvârșirea ființei proprii ivindu-se și dispărând, mișcându-se și transformându-se, născându-se și murind sau în oricare fel mai vreți să ziceți, (cu excepția conservării lor prin grația divină); atât rațiunea, cât și experiența ne învață că acolo unde un lucru își are sfârșitul din cauza coruperii, altul succede prin generare²³. Și că între aceste particulare se numără într-adevăr chiar aceste monarhii, cine va nega, fiind sănătos la minte? (Căci unică și singulară este Monarhia divină universală, care tocmai de aceea este lipsită de sfârșit). Aceasta, cum este învățătura, susțin și eu. Rezultă, cu necesitate, după modul nașterii și al pieirii, că și monarhiile aleargă ca într-un fel de cerc fizic și nepermutabil²⁴, astfel încât să se respecte și în ceea ce le privește, precum la celelalte, ordinea necesară a trecutului, prezentului și viitorului. (Căci Dumnezeu și natura nu cunoaște și nu face nimic în zadar, adică fără ordine.) Din această cauză, filosofii naturaliști numără aceste monarhii din întreaga

ambientes, numerant. Orientalem nempe, Meridionalem, Occidentalem, et Borealem. Igitur ex facto ipso physice, et rationabiliter cognoscere possumus (: sileam hic gratia studij tot, tantosque fide dignos scriptores) dominantium mundi partium primam fuisse orientalem: in qua Indi, Assirij, Medij, Parthi et his et alijs, excellentiores Persae, qui monarchiae titulum usque ad Alexandrum Magnum tenuerunt. Secundam autem fuisse Meridionalem; in qua floruerunt Aegyptij, Aphricani, Habyssini¹⁸, Cyprij, Cretenses, et his aliisque celeberrimos Graeci Macedones. Qui Monarchiam Persicam juxta vaticinium Danielis¹⁹, ad Graecos transtulerunt. Tertiam denique fuisse Monarchiam Occidentalem, in qua ante bellum Troianum primo Latij sive Latini, postea a Troianis Graecis, Latini subacti, Imperium, et Genus successive usque ad Romulum, Romae Urbis fundatorem produxerunt. ab hoc Romanus Monarchatus exordium ducit. Quartam tamen Borealem in qua semper quidem florere diversa, et magna dominia, nunquam tamen totius plagae Monarchiam unam aliquam gentem occupasse perhibetur. Caeteris autem eminentiores fuere Scythae. (Scythis adnumerantur etiam Chineses) Getae, Saxones, Gothi, et his omnibus praecellere Volgii, sive hodierni Rossi, quorum non minimam partem, Istrum

lume, nu după numărul celor care domnesc în mod autocratic, ci după cele patru puncte cardinale ale lumii, care cuprind toate neamurile tuturor monarhiilor: adică de Răsărit, de Miazăzi, de Apus și de Miazănoapte²⁵. Așadar, tocmai din faptul natural și în mod rațional putem cunoaște (în virtutea coerenței lucrării, nu aș vorbi aici despre atât de mulți și de mari scriitori demni de încredere) că prima dintre părțile stăpânitoare ale lumii a fost cea orientală, în care <au fost> indienii, asirienii, mezii, parții, și mai remarcabili decât aceștia și decât ceilalți, perșii, care au deținut titlul de monarhie până la Alexandru cel Mare. Iar a doua a fost cea sudică, în care au înflorit egiptenii, africanii, abisinienii²⁶, ciprioții, cretanii, și mai celebri decât aceștia și decât ceilalți, grecii macedoneni, care conform profeției lui Daniel au transferat monarhia persană la greci. În sfârșit, a treia a fost monarhia occidentală, în care, înainte de războiul troian, <au fost> mai întâi latii, adică latinii, apoi, fiind supuși latinii de către troieni cu ajutorul grecilor, au întemeiat în continuare un Imperiu și un neam până la Romulus, fondatorul cetății Romei. De la acesta își trage începutul monarhatul roman²⁷. A patra este totuși cea nordică, unde s-au dezvoltat multe și mari regate, cu toate că se socotește că niciodată un neam nu s-a constituit ca unică monarhie asupra întregii regiuni. Printre alții, mai remarcabili [în această privință] au fost sciții. (Sciților li se alătură și chinezii) geții, saxonii, goții, și dintre toți aceștia

transfretasse, ibidemque colonias fundasse, non solum omnes fere tradunt scriptores, sed ipsa Gens usque ad Sinum Venetum propagata, evidentissimum praebet argumentum.

Haec itaque naturali gentium, atque Monarchiarum dispositione rationabiliter, ut opinamur, et physice declarata, restat ut earum monarchiarum naturalem ortus, auctionis, declinationis, senectutis, ac tandem interitus modum, quem brevissime et succinte valebimus, examinemus.

A Philosophorum Principe Aristotele, Universi, Orientalis pars, pars dextra²⁰ nominatur. quod ipsa natura probat, siquidem Ipsum Primum mobile, ab Oriente, ad Occidentem ferri²¹ Creator jussit Altissimus. Et cum, eo motu, cuncta in Universo Entia rapi necesse sit, ordine naturali, et necessario, convenit, imo debuit, Primam Monarchiam, circulariter ab Oriente versus alias mundi partes progredi, quae inde²² (ut primitivus²³ Monarchici motus partus,) initium, ut ita dici fas sit, vitae suae adepta, per singulas aucta aetates, sibi vicinas meridionales subegit partes. Qua senescente (breves faciamus tam longissimas historias omnia enim tenera,

s-au distins volgii, adică rușii de astăzi. Dintre ei o parte semnificativă – o transmit nu doar aproape toți scriitorii, ci chiar neamul însuși care s-a răspândit până la golful Venetă da cea mai clară dovadă – au traversat Istrul și acolo au întemeiat colonii²⁸.

Și astfel acestea, fiind explicate din punct de vedere rațional și natural, după opinia noastră, printr-o dispoziție naturală a neamurilor și a monarhiilor, rămâne să examinăm, cât de scurt și de succint vom putea, modul natural al acestor monarhii de a se naște, a crește, de a se degrada și a îmbătrâni, și, în sfârșit, de a pieri.

Partea orientală a Universului este numită de Prințul Filosofilor, Aristotel, partea dreaptă²⁹, ceea ce dovedește natura însăși, de vreme ce Preaînaltul Creator a poruncit ca însuși Primul Mobil să fie purtat din Orient către Occident³⁰. Și deoarece prin mișcarea aceea este necesar ca toate cele ce sunt în Univers să fie duse de ordinea naturală, s-a convenit, ba chiar a trebuit ca și Prima Monarhie să înainteze circular, dinspre Orient către celelalte părți ale lumii; aceasta, luându-și de aici³¹ (ca naștere primă a mișcării monarhice) începutul vieții sale, să <ne> fie îngăduit să spunem așa, crescând în fiecare secol, a supus părțile sudice învecinate cu ea. Pe când ea îmbătrânea (să scurtăm poveștile atât de lungi, căci toate cele tinere e natural să

naturaliter senescunt quoque:) sive ut magis physice loquar, corrupta, ex eius corruptione subnata est Monarchia Meridionalis. Quae ut centralis, et Occidenti, ac Orienti media, omnes in mundi partes sese dilatando, tum Asiae²⁴, tum Aphricae, tum denique Aeuropae vastissimas quidem, sed non totas sibi adiunxit Monarchias, (totum enim uni, nunquam concessit natura) tamen Orientali multo auctior, robustiorque evasit. Cui itidem senio labescenti, successit Monarchia Occidentalis, (servato nempe naturali motu circulari.) Quae licet multa per saecula, longe lateque sese in alias extenderit Monarchias, nihilotamen minus, cum in mundi parte, non autem in ipso centro orta fuerit, negavit illi, providus ille naturae ordo, plus ultra se extendere, quam in Asiam, quidem ad Parthorum usque limites, intacta nempe India; in Aphricam autem, ad Carthaginis usque terminos, illaesis scilicet, Ammonis citerioribusque eius regionibus, et Nili alumnam Lybiam. In huius tandem Monarchiae canitie, (nondum enim decrepitae aetatis, dici poterat) Principia sui monarchatus, in reliquis Boreales Gentes, indicare ocepit, Rossiaca Monarchia. Qua²⁵ secundum ordinem a natura ipsa numquam violabilem, (:suum enim institutum nescit, mutare natura,) et aeterne (:concedente divina voluntate,) legitime observandum, ad instar Centralis illius Graecae Monarchiae, (Quia Borealis quoque pars respectu

îmbătrânească), sau – să formulez în termeni mai fizici – a fost coruptă, din coruperea ei s-a născut apoi monarhia sudică. Aceasta, fiind centrală, și la mijloc între Occident și Orient, extinzându-se în toate părțile lumii, și-a adăugat monarhii, mai întâi din Asia³², apoi din Africa, apoi în sfârșit din Europa, foarte întinse, este adevărat, dar nu pe toate, (căci natura nu a permis ca totul <să fie unit> cu unul), ea a devenit totuși mult mai mare și mai puternică decât cea orientală. Acesteia, de asemenea, când a slăbit de bătrânețe, i-a urmat monarhia occidentală (păstrându-se de bună seamă mișcarea naturală circulară). Chiar dacă vreme de multe secole s-a întins în lung și în lat peste alte monarhii, totuși nu mai puțin i s-a împotrivit faptul că s-a ivit într-o parte a lumii, dar nu chiar în centru; acea ordine prevăzută a naturii s-a opus ca ea să se extindă mai departe decât în Asia, până la marginile părților, adică fără să atingă India; iar în Africa, până la hotarele Cartaginei, lăsând neatinse <țara> lui Amon și regiunile lui mai apropiate, și Libia, fiică a Nilului. În sfârșit, când a încărunit această monarhie (căci nu se putea spune încă 'de vârstă decrepită'), s-a apucat să își arate începuturile monarhatului său asupra celorlalte neamuri nordice monarhia rusă. Aceasta, după ordinea care nu trebuie încălcată niciodată, dată de natură (căci nu știe natura să schimbe ceea ce a instituit) și veșnic (cu acordul voinței divine) de respectat legitim, asemenea acelei monarhii grecești centrale, (pentru că și

Orientis, et Occidentis, Centralis, et media est,) sese extendere, atque porrigare necesse erat. Verumtamen, quemadmodum non raro in caeteris quoque naturalibus observare licet, in generantibus, nascentibus, atque crescentibus, aliquando praeter naturae institutum, quaedam a naturali deviare via, obstante, nempe et impediante aliquo exotico et adscititio accidente, quo in casu, sive abortivus editur, sive monstrum aliquod naturae legi horrendum, subnascitur, sive non secundum naturae inceptum, atque Ideam crescit.²⁶ Ita his persimilima considerari potest saeva Othomanorum Monarchia. Quae ut abortivus, et exlex naturae foetus, Genuini, naturalis, et legitimi filij, atque successoris, hoc est Borealis Monarchiae, in Monarchatum, aliquantisper retardavit progressum, et naturalem, debitamque crescentiam. Est tamen et aliud naturale, et verissimum axioma, quod affirmat, Remanere naturas, prout inceperunt, unde probe colligimus, non duratura illa, quae secundum naturam non inceperunt, et consequenter, omnia ad propriam sibi, naturalemve converti sedem debere. ah Juste Deus, prudensque natura! fac tandem!

Harum aeternae, ut dici²⁷ solent, veritatis praemissarum siquis synceram et puram consequentiam inferre conaretur, profecto ille tam admirabile, quam omnem ...

partea de nord, este centrală și la mijloc față de Orient și de Occident, era necesar să se extindă și să se mărească. Însă totuși, după cum nu rar se poate observa și în celelalte <lucruri> naturale, în cele care generează, se nasc și cresc, uneori dincolo de legea naturii, unele deviază de la calea naturală, din cauză că le stă în față – adică le și împiedică – vreun accident străin și venit din afară, situație în care fie că se naște un avorton, fie un monstru îngrozitor în raport cu legea naturii³³, fie că nu crește după cum l-a început natura și în conformitate cu Ideea³⁴. Prin urmare, poate fi socotită foarte asemănătoare acestora cruda monarhie a otomanilor, care, ca un avorton și un făt în afara legii naturii, a făcut să întârzie întrucâtva progresul și creșterea naturală și firească a fiului și succesorului nobil, natural și legitim, adică a monarhiei boreale la monarhat. Există totuși și o altă axiomă, naturală și foarte adevărată, care afirmă că naturile se conservă așa cum au început, de unde pe drept deducem că acelea care nu au început conform naturii nu vor dura; și, prin urmare, că toate trebuie să se întoarcă la locul lor propriu și firesc. Ah, Dumnezeule Drept, și natură înțeleaptă! Fă în sfârșit <să se întâmple>!

Din aceste premise ale adevărului etern, cum se numesc de obicei, dacă cineva s-ar strădui să obțină o consecință sinceră și curată, de bună seamă acela ar extrage o examinare a adevărului

admirationem supertranscendens veritatis examen eliceret; et equidem tum rationabiliter, tum experimentaliter. quod tam angustis paginis, concisisque sermonibus, prout ipsius consequentiae dignitas fert, circumscribi et concludi minime posse, clementer judicaret, et nos quoque non vanae frivolaeque gloriolae captatores existimaret; nec denique nimis, in futuris contingentibus, (de quibus nullam dari veram propositionem, sapientissimus docet Stagerita) praedicendis ut parcum, sive omnino ignarum obiurgaret. Libenter enim fatemur, quamvis evidentissima quarumdam futurarum rerum necessario adventurarum²⁸ principia, physico, et rationali argumento cognita essent, nihilominus tamen quicquam de futura veritate intrepide, et sine diligenti cautela, proferre possumus. non enim nostrum est cognoscere tempora, et occasiones, sed illius, in cuius potestate posita sunt. Quam ob rem huius consequentiae, secundum rationem necessarium examen adferre, omnino me²⁹ inidoneum, esse, dico et affirmo. Nec enim sum³⁰ tantae, in Naturali philosophia, foelicitatis, qui naturales necessitates, ut prodigia, et miracula, audacter praedicem, sive venditare possim.

Verumtamen, supra hoc examine, illi qui me, in hac professione innumeris parasangis superant, quid senserint, in

atât de admirabilă încât ar depăși orice admirație; și, desigur, atât din punct de vedere rațional, cât și pe baza experienței. Acesta ar putea judeca cu clemență faptul că în pagini atât de limitate și în judecăți concise – s-a putut cuprinde și conchide atât de puțin, după cum impune însuși statutul consecinței – și ar putea socoti și cu privire la noi că nu vânam o biată glorie deșartă și frivolă; în sfârșit, nici nu ne-ar mostra prea tare ca pe un slab ori <ca> pe un cu totul neștiutor în prezicerea întâmplărilor viitoare (despre care preaînțeleptul Stagerit învață că nu este dată nicio propoziție adevărată)³⁵. Căci mărturisim de bună voie că, chiar să fi fost cunoscute prin argumentul fizic și rațional principiile³⁶ evidente ale unor lucruri viitoare, care vor surveni în mod necesar, totuși cu aceasta nu fără frică și fără grijă precaută putem dezvălui ceva din adevărul viitor³⁷. Căci nu ne revine nouă să cunoaștem timpurile și ocaziile, ci a celuiia în a cărei putere stau ele³⁸. Din această cauză spun și afirm că este cu totul nepotrivit să aduc conform rațiunii o examinare necesară a acestei consecințe. Căci în filosofia naturală nu am atâta autoritate, încât să pot cu îndrăzneală să prezic sau să valorizez ca necesități naturale semnele profetice și miracolele³⁹.

Însă, într-adevăr, cu privire la această examinare, nici nu mă voi ofensa, nici nu mă voi rușina prea tare, de ce ar gândi să comenteze

propatulo exponere, nec taedebit, nec pudebit forte.³¹

Ex supra adlatis naturalibus praemissis, huiusmodi conclusionem adulationis inscij proferunt. Iam tempora appropinquant; Iam etiam illa tempora adveniunt. (progrediente nempe continuo naturalis actionis cursu.) in quibus multa naturae arcana (Hoc est contingentia antequam fierent mortalibus, minime praecognita) revelabuntur. Iam illa quarta monarchia Borealis, incipere (hoc est accrescere) debet. Iam tempora in propinquis sunt, (observato³² nempe naturae circulari motu, et mutationis modo³³.) Mater Scientiarum veniet, et maiora elucidabuntur, quam in his tribus praeteritis Monarchiis, facta. (Quia ni fallor naturalis motus ad perfectionem circuli properat.) Quoniam hanc Monarchiam, ut veteres divinarunt, plantavit Deus per Unum ex Principibus, omnibus virtutibus ditatum, Quem fortasse nobis iam tempora producerunt. (: Presso videlicet³⁴ sub profundo silentio, proprio nomine, nomina enim non essentialia, sed accidentalia³⁵ sunt.) Habemus inquit, in hac Boreali parte³⁶ Principem Sapientissimum, et³⁷ bellicosissimum (: O divina πρόνοια -, Quis tandem sit ille.) Quem nullus Monarcharum, humanitate, et pietate excellit. (Utrum sit, de quo nos speramus!). In hac Boreali Monarchia,

în mod deschis aceia care mă întrec în mare măsură⁴⁰ în această profesiune⁴¹.

Din premisele naturale aduse mai sus, cei ce nu știu de lingușire extrag o concluzie tocmai de felul acesta. Deja timpurile se apropie, deja chiar timpurile acelea sunt aici (progresând de bună seamă cursul neconținut al acțiunii naturale) în care vor fi destăinuite multe taine ale naturii (înainte să se petreacă, le sunt prea puțin cunoscute muritorilor). Deja monarhia aceea a patra, boreală, trebuie să înceapă (adică să crească). Deja timpurile sunt aproape (dacă se observă mișcarea circulară a naturii, și măsura schimbării), va veni Mama Științelor, și se vor anunța fapte mai grandioase decât în celelalte trei monarhii de dinainte. (Fiindcă dacă nu mă înșel mișcarea naturală înaintea în direcția închiderii cercului⁴².) Deoarece această monarhie, cum au ghicit cei din antichitate⁴³, a sădit-o Dumnezeu prin unul din principii, înzestrat cu toate virtuțile, pe care poate ni l-au oferit deja vremurile. (Evident, țin sub tăcere adâncă numele propriu, căci numele nu sunt esențiale, ci accidentale⁴⁴) Avem, spun <ei>, în această parte boreală un principe preaînțelept și foarte războinic⁴⁵ (O, pronie divină! Cine să fie în sfârșit acela <?>), pe care nici unul dintre monarhi nu îl întrece în umanitate și pietate. (O, dacă ar fi <cel> despre care sperăm noi!). În această monarhie boreală, Dumnezeu, creatorul

Deus omnium rerum conditor, maiora arcana sine dubio, in rerum natura elucidabit, quam illis temporibus, ubi aut Paganorum, aut Tyrannorum sedes, fuit. Verumtamen has Monarchias philosophy³⁸, cum secundum mundi cardines constituent, hanc Borealem, in ultimo circuli puncto, et Semptentrionali vertice esse affirmant. Quam peculiari quasi³⁹ nomine, Polarem, et Attractivam⁴⁰ Monarchiam nuncupant, in cuius felici Dominio, bona ante multa saecula a divino Psalmista praecantata⁴¹, correspondere⁴² augurantur.⁴³ Misericordia, et pax obviabunt sibi. Pax et Justitia osculabuntur, Veritas de Terra orietur, et Justitia⁴⁴ de Caelo prospiciet⁴⁵, et erit⁴⁶ unum ovile, et unus Pastor. Joha<nnes>. C. 10, v. 16

Haec Physicae Auscultatores, Expectantissime Monarcha, ex physicis principiis praemittunt et ex his praemissis talem dant conclusionem. Ego autem cum S. Theologo Graegorio, stabo. Qui dicit, Bonum coniectorem, Bonum esse vatem⁴⁷.

tuturor lucrurilor, va dezvălui fără îndoială taine mai mari în natura lucrurilor, decât în acele vremuri, unde a fost locul fie al păgânilor, fie al tiranilor. Însă totuși filosofii, când stabilesc aceste monarhii în funcție de punctele cardinale ale lumii, afirmă că fiind aceasta boreală, se află în ultimul punct al cercului și în creștetul septentrional. De aceea o numesc cu un nume destul de particular, ‘monarhie polară’ și ‘atractivă’⁴⁶, în a cărei fericită împărăție sunt prevestite <multe lucruri> care se potrivesc cu cele prezise de Psalmistul divin înainte cu multe secole⁴⁷. Milostivirea și Pacea se vor întâlni, Pacea și Dreptatea se vor săruta, Adevărul se va ivi din Pământ, iar Dreptatea va privi din cer și va fi o singură turmă și un singur păstor (Ioan 10, v. 16).

Cei care au studiat Fizica⁴⁸, preașteptatele monarh, pe acestea le extrag drept premise din principiile fizice, și din aceste premise oferă o asemenea concluzie. Iar eu voi sta alături de Sf. Grigore Teologul⁴⁹, care spune că bunul interpret este și un bun profet⁵⁰.

Note pentru textul în limba latină

1. Daniel c. 7] *in marg.*
2. Daniel c. 11] *in marg.*
3. Etiam] *om. sed in marg. add.*
4. În original în arabă (n. tr.); Historia Tadzittcuarich dicta] *in marg. add.*
5. Ep. către romani, 11, 34
6. de] *iter. Lozovan*
7. extantes] *incert. add. et del.*
8. lucubrationes] (?) *ill.*
9. patefaciunt] *add. in marg.; pateficiunt transcr. Lozovan*
10. erit] *in manuscr.; erat transcr. Lozovan*
11. *frustra in cassum*, pleonasm lucrețian
12. connumerari] *connumerat transcr. Lozovan*
13. *compos*, în manuscris *conmpos*; folosește semnul de abreviere pentru *n* din inerție? Este precedat și urmat de cuvinte unde abrevierea pentru *n* se justifică.
14. Ducere sau docere] În manuscris se poate citi mai degrabă ducere sau docere, decât vere, cum a transcris Lozovan.
15. *necessariis*] în manuscris mai degrabă *necessarius*, *cerut și de context*
16. *numerum*] *ill. in manuscr. numerem transcr. Lozovan*
17. *monarcharum*] *monarchiarum transcr. Pissis*
18. (n. aut.) *Arabice aspirativa litera (ح) scribitur, ideo addimus h*] *add. in marg.*

19. Danielis] Daniels *transcr. Lozovan*
20. (n. aut.) *Dextrum enim uniusquisque dicimus, unde principium est eius, qui secundum locum fit motus: circulationis autem caeli principium est, unde astrorum ortus sunt: quare hoc utique erit dextrum, ubi autem occasus, sinistrum. De caelo. Lib. 2 Tex: 15.*
21. ferri] feri *transcr. Lozovan*
22. (n. aut.) *Confirmatur haec sententia ex sacris literis, quae prohibent, Deum creasse hominem, et paradisum, in quo eum collocaverat, in plaga Orientali, ut patet ex descriptione 4 fluminum, ex fluvio paradisi in 4 capita divisorum. Gens. c. 2. et 1 mo: Benedixitque illis Deus et ait. Crescite et multiplicamini et replete terram, et subiicite eam, clarescit, ab oriente primum incepisse motum dominij in alias mundi partes.*
23. Primitivus] în manuscris pare mai degrabă primitivus, cerut și de context primitivi *transcr. Lozovan*
24. (n. aut.) *Hircus autem caprarum, [Quem inferius interpretatur Primum Regem Graecorum, id est Alexandrum magnum macedonem] magnus factus est nimis. [et inferius] De uno autem ex eis egressum est cornu unum modicum, et factum est grande contra meridiem, et contra orientem, et contra fortitudinem. [ubi observandum Aquilonia nullam fieri mentionem.] Dan. c. 8.*
25. qua sau quae?

26. (n. aut.) *Huis Regni tyrannici ortum probe poteat intellegi ex eodem Daniele. C. 11. ver. 37.*
27. dici] dico *transcr. Lozovan*
28. adventurarum] adventurum *transcr. Lozovan*
29. me] *om. Lozovan*
30. sum] sunt *transcr. Lozovan (m ill.)*
31. (n. aut.) *Huic conclusioni favet vaticinium ejusdem Danielis. C. 11. fere totum, et praecipue, ver. 15. Et veniet [inquit] Rex Aquilonis, et comportabil aggerem, et capiet urbes munitissimas, et brachia Austri non sustinebunt, et consurgent electi eius ad resistendum, et non erit fortitudo. Et ver: 40. Et in tempore praefinito praeliabitur adversus eum rex Austri, et quasi tempestas veniet contra illum Rex Aquilonis, in currubus, et in equitibus, et in classe magna et per eas ibit et introibit terram gloriosam. [id est Ierusalem.] et ver: 42. Et mittet manum suam in terras, et terra Aegyptionum effugiet. et ver: 43. et dominabitur thesaurorum auri, et argenti, et in omnibus praetiosis Aegypti, Lybiam quoque, et Aethiopiam transibit, et ver: 44. Et fama turbabit ab Oriente, et ab Aquilone, et veniet in multitudine magna ut conterat, et interficiat plurimos. ver. 45. Et figet tabernaculum suum Apadno, inter maria super montem Inclytum, et sanctum.*
32. observare] observata *transcr. Pissis*
33. modo] mode *transcr. Lozovan modo transcr. Pissis*

34. videlicet] videlicet *transcr. Pissis*
35. accidentalia] accidentalialia *transcr. Pissis*
36. parte] boreali *add. Pissis*
37. et] ac *Pissis*
38. philosophy/ philosophi *transcr. Pissis*
39. quasi] quassi *transcr. Pissis*
40. În ediția Lozovan lecțiunea este „Antarcticam”, însă manuscrisul conține de fapt cuvântul „Attractivam”, lucru confirmat și de corespondența cu textul lui M. Sendivogius (n.n. A.B.).
41. n. Lozovan: Psal. 84.
42. correspondere] corrispondere *transcr. Pissis*
43. (n. aut.) *In huius Aquilonalis monarchiae fine, ex vaticinio, eiusdem Danielis aperte secundum adventum Domini Jesu Christi intelligitur. In tempore [inquit] illo consurget Michael Princeps magnus, qui stat pro filiis populi tui, et veniet quale non fuit ab eo ex quo gentes esse coeperunt usque ad tempus illud, et in tempore illo salvabitur populus tuus, omnis qui inventus fuerit scriptus in libro. Et multi de his, qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt, alii in vitam aeternam, et alii in opprobrium ut videant semper. Qui autem docti fuerint fulgebunt quasi splendor firmanenti, et qui ad justitiam erudint multos, quasi stellae in perpetuas aeternitates. C. 12 ver. 1, 2, 3. et tandem finem suae Prophetiae ponit.*
44. ustitia] justitia *transcr. Pissis*

45. Prospiciet] propisciet *transcr. Pissis*
46. erit] *suprascr. Ms*; erim] *transcr. Pissis*
47. Greg., II in Iulianum: eiper mantis aristos, ostis
eikazein oide kalos , Cic. II de Divinatione:
bene qui coniciet, vatem hunc perhibebo
optimum.

Note pentru textul în limba română

1. Cantemir folosește de obicei „physica” pentru a desemna știința care se ocupă de natură, de aceea aici o cercetare „physica” are sens de cercetare naturală, adică din punctul de vedere al științei naturii. Se sincronizează astfel cu cercetările cărturarilor occidentali.
2. Lucrarea *Monarchiarum physica examinatio* este redactată de Cantemir în 1714, în același an în care fiul său în vârstă de șapte ani, Șerban, rostește în fața curții la Sankt-Petersburg în 28 martie, în duminica sărbătorilor pascale, un discurs laudativ în limba greacă la adresa țarului Rusiei, *Panegiricul lui Petru cel Mare*. Deși cele două texte au un caracter cu totul diferit, primul fiind un discurs argumentativ care se folosește atât de principiile fizicii și cosmologiei aristotelice, cât și de o interpretare naturalistă a scripturii, iar cel de al doilea este un discurs encomiastic, totuși obiectul lor este comun, monarhia rusă și monarhul ei, țarul Petru I. Dacă din textul lucrării asupra monarhiilor se observă mai greu acest fapt, totuși elementele biografiei cantemiriene ni-l confirmă. După o perioadă în care Dimitrie Cantemir își petrece timpul la Istanbul, fie în calitate de ostatic al sultanului, în timpul domniei tatălui său Constantin

Cantemir, fie în calitate de reprezentant al domnitorului Antioh Cantemir, fratele său, în 1710 este numit de către Ahmed al III-lea domn al Moldovei. La scurtă vreme de la numirea sa, Cantemir își declară loialitatea față de Petru cel Mare al Rusiei prin tratatul din 13 aprilie 1711 de la Luțk. Prin acest tratat, care marchează începutul politicii anti-otomane a lui Cantemir, se încerca scoaterea Moldovei de sub suzeranitatea Porții, prin intrarea ei sub protectorat rusesc. În data de 11 sau 22 iulie a aceluiași an, alianța ruso-moldavă se materializează prin bătălia de la Stănilești, de pe Prut, în care turcii ies învingători în fața armatei țarului. Odată ce forțele ruse se retrag învinse de pe teritoriul Moldovei, Dimitrie Cantemir se vede nevoit să părăsească scaunul și să se refugieze împreună cu familia în Rusia, unde își va petrece tot restul vieții. Astfel, o viitoare campanie a Imperiului Rus împotriva celui Otoman, care să aibă ca rezultat atât câștigarea autonomiei Moldovei, cât și triumful creștinismului asupra religiei mahomedane, rămâne doar un ideal care nu se va împlini (următorul război ruso-turc declanșându-se doar după moartea ambilor, în 1735), dar pe care Cantemir îl urmărește cu obstinție în lucrările sale dedicate țarului. În schimb, monarhul rus, va fi preocupat în viitor mai degrabă de regiunea nordică, de

războiul cu Suedia, decât de frontul sud-vestic. Fostul domn al Moldovei va încerca fără succes să-i reinsufle acest ideal lui Petru cel Mare, prin demonstrarea pe cale naturală a supremației monarhiei ruse și a misiunii sale eshatologice în *Examinatio*, prin compararea misiunii creștine a țarului cu cea a lui Christos în panegiricul din 1714, și prin reafirmarea devotamentului său față de țar în panegiricul dedicat Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic, rostit de Antioh Cantemir, fiul trecut de 9 ani a lui Dimitrie Cantemir, la Academia slavo-greco-latină din Moscova, la 26 octombrie 1719. Pentru detalii suplimentare asupra caracterului celor două lucrări Cf. E. Lozovan, „D. Cantemir: <<Monarchiarum physica examinatio>>”, în *RIDS*, nr. 113, Decembrie, 1983, pp. 9-11., Cf. Nikols Pissis, „Dimitrie Cantemir, the Monarchia Borealis and the Petrine Instauration”, în *Working Paper des SFB 980 Episteme in Bewegung*, No. 4/2015, Freie Universität Berlin. Pentru o scurtă biografie a lui Cantemir Ovidiu Pecican, *Hieroglife Cantemiriene, incursiune istorico-hermeneutică*, Limes, 2016, pp. 205-231. Textul și studiul asupra celor două panegirice, din 1715 și 1719, se pot găsi în Paul Cernovodeanu. „Démètre Cantemir (1673-1723) – Le panégyrique de Pierre le Grand. Édition critique» în *ARCHÆVS*.

Studies in the History of Religions, V (1-4), pp. 105-138; respectiv Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, „Un Panegiric necunoscut al lui Dimitrie Cantemir” în *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011, p. 75-99.

3. Dimitrie Cantemir își începe studiul asupra monarhiilor pornind de la textul vetero testamentar al cărții lui Daniel. Având cel mai probabil la dispoziție versiunea clementină a Vulgatei (Vulgata Sixto-Clementina), autorul se folosește de capitolele 2, 7 și 11, pe care nu le citează direct, dar din care extrage ideea de succesiune a celor patru regi și regate, adaptând-o în cele din urmă la propriul scop: legitimizarea eshatologică a unei monarhi imperiale ruse ultime. Pentru diferențele între schema danielică a succesiunii regatelor și cea cantemiriană a succesiunii monarhiilor. V. Nikols Pissis, „Dimitrie Cantemir, the Monarchia Borealis and the Petrine Instauration”, în *Working Paper des SFB 980 Episteme in Bewegung*, No. 4/2015, Freie Universität Berlin, pp. 7-8.
4. Este vorba despre Petru cel Mare. Pentru mai multe: Robert K. Massie, *Petru cel Mare. Viața și lumea lui*, traducere de Claudia Roxana Olteanu, Editura ALL, 2015.

5. Ideea de monarhie (lat. *monarchia*) se regăsește în opera lui Cantemir atât în calitate de concept politico-filosofic cât și ca exemplu de realitate istorică. În *Istoria ieroglifică*, scrisă în 1705, întâlnim acest concept sub ambele aspecte. În secțiunea de început intitulată *Scară a numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare* sunt definite și transpuse prin calc lingvistic, din latină sau greacă, principalele concepte ale morfologiei politice clasice: *dimocrație* („Stăpânire în carea cap ales nu ieste, ce toată țara poate intra la sfat”), *politie* („Tot nărodul cetății, târgul, cetatea, fruntea, boierimea oamenilor”), *publică* („Politie, sfatul a toată cetatea, boierimea”), *tiranie* („Stăpânire asupra toare, vrăjmășie, silă”) și *monarhie* („Stăpânire carea singură stăpânește, precum ieste a Turcului, a Neamțului, a Moscului”). După modul în care Cantemir folosește și definește în romanul său politic conceptul de monarhie, putem vedea că acesta nu este echivalentul conceptului de imperiu, deci a unei monarhii universale, ci o formă de guvernare regală, care poate fi atribuit spațiului autohton. Prin expresiile „monarhia Leului” și „monarhia Vulturului”, conform scării de la finalul *Ieroglifelor*, Cantemir se referă la forma de conducere a Moldovei și a Munteniei.

6. Daniel cap. 11.
7. D. Cantemir se referă la partea sudică a lumii, nu la continentul Antarctica, descoperit mai târziu, în 1820. Referirea la „antarctic” indică caracterul complet al dominației monarhiei acvilonice.
8. În special comentatori sec. XVI-XVII – se formează un curent eshatologic a monarhiilor lui Daniel și curente milenariste. Apoi, Nicolae Milescu scrie și el la 1673 *Hrismologion*, care este „Prezicere”, o scriere, tot așa, despre aceste monarhii ale lui Daniel, unde se spune că monarhia Rusă ar fi urmașa celor patru monarhii universale. Tot acesta i-a adresat Țarului și o altă scriere, *Vasiliogion*, unde sunt relatate faptele marilor monarhi din trecut ca exemplu. Despre acestea, mai ales cea din urmă, se poate vedea Paul Bushkovitch, „The *Vasiliogion* of Nikolai Spafarii Milescu”, în *Russian History* 36 (2009), pp. 1-15.
9. În hermeneutica biblică există două tipuri principale de interpretare, literală și figurativă sau alegorică. Aceasta din urmă poate avea în vedere mai multe nivele de interpretare. De exemplu, pentru Origen, urmându-l pe Apostolul Pavel, scriptura are un trup (are în vedere sensul literal), suflet (sensul moral) și un spirit (sensul mistic). Pentru mai multe: Robert Grant, David Tracy, *A Short History of the Interpretation of the*

Bible, second Edition, Revised and Enlarged, Fortress Press, 1984, p. 59.

10. În greacă avem *apage, apago...* care înseamnă a duce departe, ceea ce s-ar traduce cu „Doamne ferește”, adică o negație.
11. În mitologia greacă existau patru zei ai vânturilor (Anemoi): Boreas (vântul din nord), Notus (sud), Zephyrus (vest), Eurus (est). Dintre aceștia, Boreas își va găsi echivalentul roman în Aquilon, zeul vântului nordic sau nord-estic (a se vedea Aulus Gellius, *Nopti atice*, 2.22.9; Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia* 2.46; Vergiliu, *Eneida* 3, 284-285: „interea magnum sol circumvolvitur annum, et glacialis hiemps aquilonibus asperat undas”).
12. În *Sistemul sau întocmirea religiei Muhammedane*, în *Cartea a treia: despre apocalipsul Muhammedan*, Cantemir ne vorbește despre o viitoare decădere a țărilor din răsărit în fața neamului beniasfer: Dar Ali (unul din cei patru urmași ai lui Muhammed) zice: „După nouă sute [de ani] țările răsăritene vor începe să decadă și să se pustiască, iar neamul beniasfer (al fiilor lui Asfer) va începe să ridice semne de războaie. Din acest neam se va arăta un bărbat foarte renumit și deosebit dascăl al bisericii și cucernic, iar numele lui va fi asemănător cu numele prorocilor. El se va arăta în anul al nouălea, va excela în elocință, prin care pe mulți îi

va întoarce către el. După ce va domni, va muri peste câțva timp, în preajma unei cetăți slăvite, pe malul unui râu mare. În timpul domniei lui vor fi foarte mai neînțelegeri; băutură de vin, ceea ce înseamnă sânge, mâncare de oua (ceea ce înseamnă molimă), iar țările din răsărit vor fi chinuite de foame”. Același Ali a zis: După un ciclu lunar complet vor fi întemnițări, izgoniri și strămutări”. Cf. Dimitrie Cantemir, *Opere complete VIII Tomul II*, ed. Virgil Gândea, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987, pp. 119-120. Din Op.cit., *Articolul 1. Profeția despre invazia beniasferilor* reiese că prin expresia „fiii lui Asfer” (*Banu’l-Aşfar*), care se traduce din arabă și ca „fiii celui roșu (Esau)”, au fost vizați grecii, romanii, spaniolii și europenii în genere, dar mai ales poporul rus. Cf. *Sistemul*. Op. cit. pp. 125-130, și notele 239,240; Cf. I. Goldziher, „Aşfar”, în: *Encyclopaedia of Islam*, First Edition (1913-1936), Edited by M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann.

13. (n. Lozovan) Historia Tadzittcuarich dicta.
14. În Biblie întâlnim două episoade în care apar animale vorbitoare. Primul este cel în care apare șarpele în Eden (*Geneza* 3: 1, 4-5), iar al doilea îl are ca protagonist pe măgarul lui Balaam (*Numerii* 22: 21-38). Este relevant în acest caz să spunem că Balaam era un

divinator (ghicitor). În cadrul episodului se poate vedea că puterea divină poate nu doar să facă animalele să vorbească, ci și să le permită să vadă ce nu văd oamenii, fiindcă măgarul poate să vadă îngerul din cale, iar Balaam nu. La urmă, lui Balaam i se permite să-și continue drumul cu condiția să transmită mesajul lui Dumnezeu sau, cum zice Cantemir, „să adere la prezicerea profetică”. În acest fel, el nu mai este divinator, ci devine profet al lui Dumnezeu.

15. Dimitrie Cantemir a folosit traducerea în latină a lui Averroes din operele aristotelice, cel puțin cazul tratatului *Despre cer*. Textul indică faptul că este foarte probabil ca Dimitrie Cantemir să fi folosit cel puțin volumul 5 al ediției venețiene din opera Stagiritului (1562-1574). A se vedea cele scrise în Lozovan, *ed. cit.*, pp. 5-7. De fapt întregul text are un consistent fundament aristotelic.
16. Atunci când au loc discuții despre căderea și decăderea unui stat este implicată o formă de teleologie. Cunoașterea finalităților viitoare se poate să se refere la acest lucru, iar din terminologia folosită („principii”, „medii”, „cunoaștere”) ne putem da seama că avem de-a face cu o referință la o cunoaștere *cauzală* în sens aristotelic a cauzei finale. Aristotel discută despre cele patru tipuri de

cunoaștere cauzală, sau explicație științifică, în *Analitica Secundă* II, 11. Pentru Aristotel, a avea o explicație este echivalent cu a avea o cunoaștere a cauzei adică a termenului mediu în demonstrația care exprimă respectiva cunoaștere științifică (*Analitica secundă* II, 1, 90a5-6; unul dintre modurile în care este definită demonstrația este următorul: „prin demonstrație înțeleg silogism științific, adică un silogism a cărui posesiune e însăși știința” – *Analitica Secundă* I, 2, 71b17-19, traducere de Mircea Florian). În contextul celor patru cauze despre care vorbește Aristotel avem de-a face cu patru tipuri de explicații: formală, materială, eficientă, finală. Într-un sens, toate acestea sunt formale întrucât implică un anumit tip de raportare la forma a ceea ce este cunoscut. Explicația formală, de exemplu, apare în silogisme precum „Toți oamenii sunt muritori, Socrate este om, prin urmare Socrate este muritor.” în care termenul mediu „om” se referă la forma lui Socrate și leagă individualul Socrate de un atribut care face parte din esența sa, atributul de a fi „muritor”). Explicația materială este folosită pentru a explica formal anumite fenomene în care se face referire în termenul mediu la cauza materială. Explicația eficientă face referire la evenimentul sau fenomenul care a inițiat schimbarea. Cel mai interesant în cele

scrise de Aristotel este cel care se referă la explicația teleologică sau finală. Acest tip de explicație încorporează de obicei o referință la scop sau funcție și de aceea este legată și folosită în raționarea practică (*Despre suflet* III, 11, 434a16-19; *Mișcarea animalelor* 7, 701a11-20; *Etica nicomahică* VI, 5, 1140b4-5; VII, 3, 1147a25-31; VII, 4), adică referitor la ce ar trebui făcut sau ce ar trebui să se întâmple în anumite situații. Cantemir vedea demonstrația în termeni aristotelicieni, după cum reiese și din capitolul dedicat demonstrației din *Micul compendiu asupra întregii învățături a logicii* (traducere de Dan Slușanschi, studiu introductiv de Alexandru Surdu, Editura Științifică, 1995, pp. 143-145).

17. Aici referința este clară la limitările cunoașterii științifice în tradiție aristotelică, care este limitată în afara cazului în care există un ajutor divin prin revelație. Terminologia face trimitere la condițiile pe care Aristotel spune că trebuie să le îndeplinească o demonstrație corespunzătoare: „cunoașterea demonstrației trebuie să rezulte din premise adevărate, prime, nemijlocite, cunoscute mai bine și mai înainte decât concluzia, ale cărei cauze sunt ele.” (*Analitica secundă* I, 2, 71b20-23, trad. Mircea Florian; de asemenea o demonstrație trebuie să aibă un caracter necesar – *Analitica secundă* I, 4, 73a24).

18. Prin natură se atinge desăvârșirea unui lucru, adică *telos*-ul acestuia. *Telos* este termenul grecesc care stă la baza termenului „teleologie”. Acest concept este esențial nu doar în biologia sau fizica lui Aristotel (e.g. *Fizica* II, 2, 3; *Metafizica* I, 3), ci și în etică și politică, atât omul cât și comunitatea politică având un scop, acesta fiind binele. Binele pentru individ este fericirea rezultată dintr-o viață virtuoasă, trăită în acord cu principiile raționale, iar pentru comunitatea politică este atingerea contextului care să ofere posibilitatea unei asemenea vieți fiecărui membru al acelei comunități (e.g. *Etica nicomahică* I, 7, 1097b22-1098a18). În concordanță cu aceasta citim chiar la începutul *Politicii* lui Aristotel următoarele: „Constatăm că fiecare cetate este o comunitate determinată și că fiecare comunitate a fost alcătuită în vederea unui bine determinat, căci toți acționează în numele a ceea ce li se pare a fi bine. De aceea, este clar că toate comunitățile tind spre un bine determinat, și mai ales cea care le întrece și le conține pe toate celelalte tinde către binele cel mai ales dintre toate. Aceasta este așa-numita cetate și comunitate politică.” (*Politica* I, 1, 1252a1-7, trad. Alexander Baumgarten). În capitolul al 2-lea din aceeași primă carte a *Politicii*, Aristotel distinge însă *telos*-ul apariției

comunității politice de telos-ul existenței propriu-zise: apariția unei comunități este în vederea vieții, continuitatea existenței din momentul apariției încolo este în vederea vieții bune (*Politica* I, 2, 1252b29-30; cf. III, 6, 1278b20-30; 9, 1280b38-1281a2; etc.). În cazul de față se înțelege că referința se face la un tip de comunitate politică mult mai largă decât cea avută în vedere de Aristotel.

19. Această perspicacitate despre care vorbește Cantemir se poate înțelege tot în context aristotelic. Ordinea în care cunoaștem nu este aceeași cu ordinea naturii, și doar un intelect antrenat în găsirea termenilor medii, i.e. a cauzelor din natură, poate să facă acest lucru. Această diferență dintre ordini se poate citi și la începutul *Fizicii*: „De vreme ce cunoașterea și știința în toate disciplinele care au principii sau cauze, sau elemente rezultă din cunoașterea acestora (căci numai atunci socotim că cunoaștem un lucru când ne dăm seama de cauzele prime, de primele principii și până la primele elemente), este evident că, și în ceea ce privește știința naturii, trebuie să determinăm mai întâi tot ce se referă la principii. Din fire însă calea duce de la *cele care ne sunt mai cunoscute și mai clare nouă* la *cele care sunt mai cunoscute și mai clare din natură*. De aceea este necesar să procedăm în acest fel: să pornim de la lucruri

mai neclare din fire, dar mai clare pentru noi, la lucruri mai clare și mai cunoscute din fire.” (*Fizica* I, 1, 184a10-21, trad. N. I. Barbu; italicele ne aparțin). Cantemir recunoaște această distincție între „ordinea cunoașterii” și „ordinea existenței” (v. D. Cantemir, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, ed. cit., III, 2, 1, 84, p. 144).

20. A se vedea Aristotel, *Despre cer*, I, 4, 271a 33 unde ni se spune că natura și Zeul nu creează nimic fără scop; sau în *Despre suflet*, III, 9, 432b21-23 unde aflăm în plus că ceea ce este necesar este lăsat deoparte în cazul viețuitoarelor infirme sau lipsite de desăvârșire; același lucru se afirmă și în cazul omului ca viețuitor politic *Politica*, I, 2, 1253a9.
21. În Cartea Genezei (1: 26-27) întâlnim episodul în care omul este creat după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, astfel încât omul în calitate de creatură are statutul de *imago dei* iar în acest context *imago divina* se referă la om.
22. Despre această lumină Cantemir vorbește și în „Scurta introducere” de la începutul *Micului compendiu asupra întregii învățături a logicii* unde lumina își găsește sursa în Dumnezeu și se pierde în urma păcatului originar, dar divinitatea oferă totuși posibilitatea cunoașterii: „v-a lăsat puțința de a găsi și

de a păstra adevărul, precum și un leac de vindecare, adică luminile voastre naturale, pentru ca, folosindu-vă de ele, să ajungeți de la mai mic la mai mare, de la cele de jos la cele de mai sus aflate și de la cele pământești la cele cerești, ba chiar și până la cunoașterea adevăratei înțelepciuni.” (trad. Dan Slușanschi). A se vedea Dimitrie Cantemir, *Mic compendiu asupra întregii învățătură a logicii*, ed. cit., pp. 93-94; de asemenea notele explicative 3, 4 de la p. 152 unde se discută și influența lui Van Helmont.

23. A se vedea Aristotel, *Metafizica*, II, 2, 994b 5-6 unde se vorbește despre acest proces de generare și nimicire în contextul unei discuții despre cauze; de asemenea, în *Fizica*, III, 8, 208a9-11, Aristotel insistă că pentru posibilitatea apariției lucrurilor noi nu este necesar ca lumea să fie infinită, iar în cadrul universului limitat, dispariția unui lucru poate însemna apariția altuia; a se vedea de asemenea și *Despre generare și nimicire* I, 3, 318a 23-25.
24. Această mișcare istorică circulară în sensul acelor de ceasornic își poate găsi o explicație fizică în modul în care este descrisă mișcarea naturală dinspre est către vest cu o orientare către nord. Astfel, din cele scrise de Philon din Alexandria, filosof elenist activ în primul veac creștin, aflăm, în contextul unei

întrebări despre motivul avut de Dumnezeu să sădească Edenul la Răsărit: „În primul rând, pentru că mișcarea lumii este de la est către vest, iar sursa mișcării este primă. În al doilea rând, ceea ce se află în regiunea din est se zice că se găsește în partea dreaptă a lumii, în timp ce ceea ce se găsește în vest este în stânga.” (Întrebări despre răspunsuri despre Geneză I, 7; în Philo, *Questions and Answers on Genesis*, translated from the ancient Armenian version of the original Greek by Ralph Marcus, Harvard University Press, 1993, p. 5). Aristotel oferă și el indicii în această direcție. Cei care au susținut un punct de vedere asemănător cu cel al lui Philon par să fi fost pitagoreicii (*Despre cer* II, 2, 284b6-7). Aristotel discută despre această aplicare a conceptelor de „dreapta” și „stânga” nu doar la mișcarea cerului, ci și la mișcarea animalelor (*Despre cer* II, 2, 284b15-16). La acestea el adaugă „susul” și „josul”, „fața” și „opusul ei” (*Despre cer* II, 2, 284b20-21). Acestea toate sunt principii: „numesc principii pe acelea de unde încep mai întâi mișcările celor care le posedă. Creșterea începe de sus, mișcarea locală, de la dreapta, iar mișcarea simțurilor, din față.” (*Despre cer* II, 2, 284b24-26). Dar nu toate entitățile posedă toate aceste principii de mișcare. De exemplu, plantele nu posedă doar „sus” și „jos” (*Despre cer* II, 2, 284b16-17). Dacă

avem în vedere acest lucru și modul în care entitățile politice au ceva analog animalelor, „creșterea” și „descreșterea” lor poate să fie văzută în această lumină, funcționând după unele dintre aceste „principii” și nu după altele.

25. Clasificarea după numărul celor care domnesc autocratic se găsește la baza morfologiei politice aristotelice (influențată, bineînțeles, într-o anumită măsură de Platon) care a fost influentă atât în antichitate cât și în evul mediu. Criteriile de clasificare în acest caz sunt cantitative (numărul celor care guvernează) sau calitative (însușirile celor ce guvernează, care determină scopul guvernării) (*Politica* IV, 12, 1296b17-18). Astfel, avem șase tipuri de regim politic: monarhie (guvernează unul singur pentru binele tuturor), tiranie (guvernează unul singur, în scop propriu), aristocrație (guvernează puțini pentru binele comun), oligarhie (guvernează puțini în interes propriu), politee (guvernează cei mulți pentru binele tuturor), democrație (cei mulți în scop propriu) (*Politica* III, 7). Aici pare a apărea o nouă clasificare, diferită de tradiția morfologiei politice, bazată pe cele patru puncte cardinale și Cartea lui Daniel. Diferențierea dintre acestea însă nu se face în mod sincron, cum este cazul lui Aristotel, ci diacronic, istoric. Astfel, în acest caz, un regim corupt sau nenatural poate apărea în măsura

în care nu respectă epoca istorică și situarea geografică în care el trebuie să existe. Este destul de dificil de stabilit cine erau filosofii naturaliști la care se referă Cantemir.

26. În original lat. „Habyssini”. (n. aut.) În arabă se scrie cu litera aspirată (ح), de aceea adăugăm h.
27. O succesiune asemănătoare a monarhiilor se poate regăsi și în *Sistemul sau întocmirea religiei Muhammedane*, ed.cit., p. 125. Trebuie ținut seama că acest transfer al monarhiilor înseamnă nu doar un transfer la nivel nominal. Se transferă de asemenea și cunoașterea despre ce înseamnă monarhia, la nivel de instituții de exemplu. Acest tip de cunoaștere se poate acumula, dar se și poate pierde. La Aristotel apare o astfel de teorie cu privire la acumularea, conservarea și pierderea unui asemenea tip de cunoaștere. Cunoașterea în general poate să reapară ciclic în mințile oamenilor (*Despre cer* I, 3, 270b19-20; *Meteorologicele* I, 3, 339b27-28) și acumularea până la următoarea pierdere are loc în fiecare artă sau știință (*Metafizica* XII, 8, 1074b). Același lucru este valabil și cu privire la cunoașterea constituțiilor politice (*Politica* VII, 10, 1329b). Păstrarea acestei cunoașteri se face prin educație, specifică fiecărui tip de regim politic, și se poate pierde prin cataclisme naturale sau catastrofe

- cauzate de oameni, precum războaiele (*Politica* II, 8, 1269a; *Meteorologicele* I, 14). În măsura în care distrugerea unei populații nu este completă (*Meteorologicele* I, 14, 351b15-17), se poate imagina un scenariu în care troienii au dus cu ei și cunoașterea cu privire la monarhie în peninsula italică.
28. Dintre populațiile slave o parte s-au stabilit la sud de Dunăre. Dintre acestea, slovenii și croații au ajuns până lângă golful Venetiei.
29. (n. aut.) Căci numim 'dreapta fiecăruia' de unde este începutul lui, după locul din care începe să fie mișcat: iar începutul mișcării circulare a cerului este acolo unde se află răsăritul astrelor; de aceea desigur că aceasta va fi dreapta, iar unde va fi apusul, stânga (*Despre cer*, Cartea II, l. 15).
30. V. Mai sus nota despre mișcarea circulară și ce au de spus Philon din Alexandria și Aristotel în această privință. Se pare că, în viziunea lui Cantemir, inițierea mișcării „circular-istorice” a fost dată de Dumnezeu, care a implicat în aceasta Primul mobil.
31. (n. aut.) Este confirmată această părere prin Sfânta Scriptură, care spune că Dumnezeu l-a creat pe om, și paradisul în care l-a așezat pe acesta, în partea orientală, cum reiese din descrierea celor patru râuri desprinse din fluviul paradisului în patru capete, Geneza, capitolul 2, iar în capitolul 1: „I-a binecuvântat

Dumnezeu și le-a spus: Creșteți și vă înmulțiți și umpleți pământul și îl stăpâniți”, de unde reiese clar că din Orient a început mai întâi prima mișcare a omului către celelalte părți ale lumii.

32. (n. aut.) „Iar țapul (pe care mai jos îl interpretează ca fiind cel dintâi rege la grecilor, adică Alexandru cel Mare Macedonul) s-a făcut foarte mare”, și mai jos „Din unul dintre ele (unul din cele patru coarne apărute după ce I s-a rupt cornul din frunte -n.n.) a ieșit un corn mai mic, care s-a făcut mare către miazăzi, și către răsărit, și către tărie” (aici trebuie observant că nu se amintește nicăieri despre Acvilon) Daniel, 8.
33. Ideea de monstru apare în *Fizica* lui Aristotel ca lucru, fie natural, fie creat conform unei arte, care își ratează finalitatea, adică „cea în vederea căreia” a fost creat (Aristotel, *Fizica* II, 8, 198a34-199b7).
34. (n. aut.) Apariția acestei domnii tiranice se poate înțelege corect din același Daniel, capitolul 11, versetul 37.
35. În capitolul al 9-lea din *Despre interpretare*, Aristotel pune problema valorii de adevăr a propozițiilor referitoare la evenimente viitoare. Exemplul celebru folosit de Aristotel este cel cu propoziția „Mâine va fi o bătălie navală.” Valoarea de adevăr a acestei afirmații nu poate fi decisă acum, fiindcă ea există doar

în potențialitate și se va decide doar în viitor, când una dintre variante se va actualiza. Cu toate acestea, propoziția „Mâine va fi o bătălia navală sau nu.” este adevărată în acest moment și are caracter necesar. În antichitate exista o altă abordare cu privire la aceste probleme, numită și Argumentul Dominator, propus de un membru al Școlii dialectice sau megarice, Diodor Cronos. Conform argumentului, din orice este posibil la un moment dat nu se poate naște imposibilul, iar posibilul este ceea ce s-a realizat sau se va realiza cândva în viitor. Însă acest tip de argument, chiar dacă este considerat plauzibil în contextului unei paradigme temporale specifică unor filosofii grecești (e.g. Aristotel în *Fizica*), unde lumea era văzută eternă în timp, în context creștin își pierde forța, întrucât lumea este limitată în timp de creație și de apocalipsă. Pentru o discuție contextualizată și în cadrul logicii modale, se poate vedea Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, ed. a II-a revăzută și adăugită, Editura didactică și pedagogică, 1975, pp. 126-132, 156-158, 161-162. Pentru o culegere de texte și comentarii antice și medievale despre problema eternității lumii, se poate consulta Alexander Baumgarten, *Despre eternitatea lumii (Aristotel, Plotin, Augustin, Ioan Filopon, Alkindi, Avicenna, Avencebrol, Averroes, Algazel, Albert cel Mare,*

Toma din Aquino, Siger din Brabant, Boetius din Dacia, Henri din Gand) împreună cu cele 219 teze ale lui Siger din Brabant și Boetius din Dacia și ale altora, condamnate în anul 1277 de episcopul Etienne Tempier al Parisului la sfatul doctorilor în Sfânta Scriptură, antologie de filosofie medievală, ediție bilingvă, traducere, note, tabel cronologic și Postfață – Editura Iri, București, 1999.

36. Aici cu sens de începuturi.
37. A face preziceri cu privire la viitor în afara tradiției bisericii și a inspirației divine însemna practicarea artei magice a divinației, care nu era acceptată întrucât implică practici improprii de afla despre evenimentele viitoare. Singurele căi acceptate sunt revelația divină, cum este cazul profeților, respectiv cunoașterea științifică, ceea ce susține Cantemir că face. Despre divinație în antichitatea greco-romană: Kim Beerden, *Worlds Full of Signs. Ancient Greek Divination in Context*, Brill, 2013. Pentru modul în care este văzută divinația în creștinism și relația dintre profeție și divinație: Amar Annus, „On the Beginnings and Continuities of Omen Sciences in the Ancient World”, pp. 12-13; Martti Nissinen, „Prophecy and Omen Divination: Two Sides of the Same Coin”, ambele în Amar Annus (coord.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient*

World, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.

38. Fapte 1, 7: „Dixit autem eis : Non est vestrum nosse tempora vel momenta, quae Pater posuit in sua potestate”.
39. Miracolele care aveau origine divină erau desemnate în Biblia Vulgata prin termeni precum „*signum*”, „*prodigium*” sau „*virtus*”, iar „*miraculum*” este folosit doar mai târziu (Robert Garland, „*Miracles in the Greek and Roman World*”, p. 75, în Graham H. Twelftree (coord.), *The Cambridge Companion to Miracles*, Cambridge University Press, 2011). Dar în timp sensurile acestor cuvinte au ajuns într-o oarecare măsură distincție. Termenul latin *prodigium* se referă la un semn spontan care se crede că ar avea o origine supranaturală și care indicau o eventuală nemulțumire divină. Acesta avea un caracter public, adresându-se tuturor, distingându-se astfel de semn (*omen*), care are un caracter personal (Kim Beerden, *op. cit.*, p. 109-10, 206, 215-16 etc.). *Miraculum* poate avea un sens mai larg, încorporând orice eveniment sau fenomen care nu poate fi explicat de către oameni, cum este folosit de Valerius Maximus (Robert Garland, *op. cit.*, p. 79). De fapt ce înseamnă miracol exact și prin ce termen este desemnat în mod mai propriu sunt subiecte de dispută (v. e.g. David Basinger, „*What is a miracle?*” și Robert A. Larmer, „*The meanings*

of miracle”, ambele în Graham H. Twelftree, *op. cit.*). În contextul folosirii acestora la Cantemir, ele par să trimită în general la semne care sugerează ridicarea monarhiei nordului.

40. Cuvântul folosit de Cantemir este „parasangis”, care are sens de „parasáng, parasánge, și parasánghe, s.n. (înv.) veche unitate de măsură a lungimii, echivalentă cu patru mile pătrate sau cu 3750 de pași.” (din Gheorghe Bulgar, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, Editura Saeculum, 2002).
41. (n. aut.) Este favorabilă acestei concluzii profeția aceluiași Daniel, cartea 11 aproape toată, și mai ales versetul 15: și va veni, spune, Regele Acvilonului, și va ridica meterez, și va cuceri orașe întărite și brațele Austrului (i.e. de la miazăzi –n.n.) nu îi vor sta împotriva, și se vor ridica aleșii acestuia ca să-i reziste, și nu vor avea putere. Iar în versetul 40: iar în timpul dinaintea sfârșitului se va lupta împotriva lui regale de la miazăzi, și ca furtuna va veni împotriva aceluia Regele de la miazănoapte, cu care și cu călăreți și cu o flotă mare, și cu ele va merge și va intra în țara glorioasă (adică Ierusalimul). Și versetul 42: și va întinde mâna sa peste țări, iar țara Egiptului nu va scăpa. Și versetul 43: și se va face stăpân peste comori de aur și de argint, și în toate lucrurile de preț ale Egiptului, și va

- trece chiar prin Libia și în Etiopia, și versetul 44: și un zvon îl va tulbura de la Răsărit, și de la Miazănoapte, și va veni cu mare mulțime, ca să-l zdrobească și să-i omoare pe cei mai mulți. Versetul 45: și își va înfige cortul la Apadno între mări, pe muntele vestit și sfânt.
42. V. mai sus despre mișcarea naturală circulară de la est la vest cu direcție către nord.
43. Probabil că aici Dimitrie Cantemir se referă la autorii din antichitatea greco-romană în scopul de a stabili o legătură directă între ceea ce credeau anticii că se află la nord, anume Hyperboreea, și Imperiul Rus contemporan lui. Despre regatul Hyperboreei și implicarea unor zei precum Apollo sau despre linia regală pornită din Boreus, zeul vântului nordic, se poate consulta Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică* II, 47. În general, populația regatului Hyperboreei trăia într-o fericire perpetuă, iar încercările de ai cuceri nu avea șanse de reușită. V. Aelian, *Istoriei felurite* III, 18.
44. Această idee pare să apară în dialogului lui Platon, *Cratylus*, care are și subtitlul „*Despre dreapta potrivire a numelor*”. Acolo Socrate se întreabă dacă Heraclit a dat numele proprii de Rhea și Cronos la întâmplare (402b).
45. Boreus, zeul vântului nordic, pe care l-am menționat mai sus, avea însușirile de a fi agresiv și războinic.

46. În traduceri existente este păstrată lecțiunea „Antarcticam” și în consecință traducerea se referă la monarhia antarctică, rezultând o noțiune complet contradictorie de monarhie nordică aflată în sud. Lecțiunea cu „attractivam” clarifică sensul corect.
47. (n. aut.) La sfârșitul acestei monarhii nordice din profetia lui Daniel se înțelege clar că <va fi> a doua sosire a Domnului Iisus Hristos. În timpul acela, spune, se va ridica Mihail, marele principe, care stă pentru fiii poporului tău, și va veni un timp de care nu a <mai> fost de la acela de când au început neamurile să fie și până la timpul acela, și în timpul acela se va mântui poporul tău, oricine va fi fost găsit scris în carte. Și mulți din cei care dorm în pulberea pământului, se vor trezi, unii spre viața veșnică, alții spre osândă să vadă veșnic. Cei care vor fi fost învățați vor străluci ca lumina bolții cerești, iar cei care îi conduc spre calea dreptății pe cei mulți, ca stelele <vor străluci> în vecii vecilor, capitolul 13, versetele 1, 2, 3. Și în sfârșit pune capăt profetiei sale.
48. Aici Cantemir se poate referi la *Fizica* lui Aristotel, deși este posibil să se referă și la disciplina ca atare.
49. Aici este vorba despre Sf. Grigore de Nazianz (330-330/390 e.n.), teolog de tradiție greacă și părinte al bisericii.

50. Grigore de Nazianz, *A doua invectivă împotriva lui Iulian*; Cicero, *Despre divinație* II, (n. Lozovan).

BIBLIOGRAFIE

1. Ediții ale operei lui Dimitrie Cantemir folosite:

1. Dimitrie Cantemir, *Interpretarea naturală a monarhiilor*, traducere de I. Șulea-Firu, în revista *Studii și cercetări de bibliologie* (IV, 1955). Republicată în variantă bilingvă, „O scriere inedită a lui Dimitrie Cantemir – *Monarchiarum physica examinatio*”, în *Studii și cercetări de bibliologie* V, 1963, pp. 267-276.
2. E. Lozovan, *D. Cantemir „Monarchiarum physica examinatio”*, Romansk Institut Duplikerende Småskirfter (RIDS), Københavs Universitet, Nummer 113, December, 1983.
3. Dimitrie Cantemir, *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom. III, *Istoria Imperiului Ottomanu. Creșterea și scăderea lui*, în 2 părți, traducere de Iosif Hodosiu, editura Societății Academice Române, 1876-1878.
4. Dimitrie Cantemir, *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom. VI, *Istoria ieroglifica. Compendiolum Universae logices institutionis. Encomium in I.B. Van Helmont et virtutem physices universalis doctrinae eius*, Tipografia Academiei Române, 1883.
5. Dimitrie Cantemir, *Divanul*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Virgil Câdea,

- Editura pentru literatură, București, 1969.
6. Dimitrie Cantemir, *Opere complete VIII Tomul II. Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de Virgil Gândea, textul rus îngrijit de Anca Irina Ionescu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987.
  7. D. Cantemir, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*, traducere de Dan Slușanschi, studiu introductiv de Alexandru Surdu, Editura Științifică, 1995.

2. Alte texte sursă:

1. Aristotel, *Despre interpretare*, traducere de Mircea Florian în Aristotel, *Organon*, vol.I, traducere, studiu introductiv, introduceri și note de Mircea Florian, Editura IRI, București, 1997.
2. Aristotel, *Analitica secundă*, traducere de Mircea Florian în Aristotel, *Organon*, vol.II, traducere, studiu introductiv, introduceri și note de Mircea Florian, Editura IRI, București, 1998.
3. Aristotel, *Fizica*, traducere și note de N. I. Barbu, studiu introductiv, note, indice tematic și indice terminologic de Pavel Apostol, Studiu analitic asupra *Fizicii* lui Aristotel și note de Alexandru Posescu, Editura Științifică, București, 1966.
4. Aristotel, *Despre cer*, studiu introductiv, bibliografie, traducere, sumar analitic, note și indexuri de Șerban Nicolau, Editura Paideia, București, 2005.
5. Aristotel, *Despre generare și nimicire*, traducere, note și lămuriri preliminare de Andrei Cornea, Editura Polirom, Iași, 2010.
6. Aristotel, *Meteorology*, în Jonathan Barnes (ed.), *The Complete Works of Aristotle. Vol. 1. The Revised Oxford Translation*, 1984.

7. Aristotel, *Metafizica*, traducere, comentariu și note de Andrei Cornea, Editura Humanitas, București, 2001.
8. Aristotel, *Etica nicomahică*, traducere, studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.
9. Aristotel, *Politica*, traducere, comentarii și index de Alexander Baumgarten, studiu introductiv de Vasile Muscă, Editura IRI, București, 2001.
10. Alexander Baumgarten, *Despre eternitatea lumii (Aristotel, Plotin, Augustin, Ioan Filopon, Alkindi, Avicenna, Avencebrol, Averroes, Algazel, Albert cel Mare, Toma din Aquino, Siger din Brabant, Boetius din Dacia, Henri din Gand) împreună cu cele 219 teze ale lui Siger din Brabant și Boetius din Dacia și ale altora, condamnate în anul 1277 de episcopul Etienne Tempier al Parisului la sfatul doctorilor în Sfânta Scriptură*, antologie de filosofie medievală, ediție bilingvă, traducere, note, tabel cronologic și Postfață – Editura Iri, București, 1999
11. Aulus Gellius, *Noaptele atice*, traducere de David Popescu, introducere și note de I. Fischer, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1965.
12. Cicero, *Despre divinație*, traducere de Gabriela Haja și Mihaela Paraschiv, studiu

- introdutiv și note de Mihaela Paraschiv, Editura Polirom, 1998.
13. Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, traducere de Radu Hîncu și Vladimir Iliescu, studiu introdutiv și note istorice de Vladimir Iliescu, Editura Sport-Turism, 1981.
  14. Philo, *Questions and Answers on Genesis*, translated from the ancient Armenian version of the original Greek by Ralph Marcus, Harvard University Press, 1993.
  15. Platon, *Republica*, traducere de Andrei Cornea în Platon, *Opere*, vol. V, ediție îngrijită de Constantin Noica și Petru Creția, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986
  16. Platon, *Cratylos*, traducere, lămuriri preliminare și note de Simina Noica, interpretare de Constantin Noica, în Platon, *Opere III*, editura științifică și enciclopedică, București, 1978.
  17. Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia*, ed. Ioana Costa, 6 volume, editura Polirom, Iași, 2001-2006.
  18. Publius Vergilius Maro, *Eneida*, traducere de Dan Slușanschi, editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2014.

3. Bibliografie secundară:

1. Amar Annus, „On the Beginnings and Continuities of Omen Sciences in the Ancient World”, în Amar Annus (coord.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.
2. Amar Annus (coord.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.
3. David Basinger, „What is a miracle?”, în Graham H. Twelftree (coord.), *The Cambridge Companion to Miracles*, Cambridge University Press, 2011.
4. Gheorghe Bulgar, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, Editura Saeculum, 2002.
5. Kim Beerden, *Worlds Full of Signs. Ancient Greek Divination in Context*, Brill, 2013.
6. Paul Bushkovitch, „The Vasiliologion of Nikolai Spafarii Milescu”, în *Russian History* 36 (2009), pp. 1-15.
7. Paul Cernovodeanu. „Démètre Cantemir (1673-1723) – Le panégyrique de Pierre le Grand. Édition critique”, în *ARCHÆVS. Studies in the History of Religions*, V (1-4), pp. 105-138.

8. Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire. 1560-1660*, Brill, 1996.
9. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, „Un Panegiric necunoscut al lui Dimitrie Cantemir” în *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2011.
10. Suraiya N. Faroqhi (coord.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, 2006.
11. Carter Vaughn Findley, „Political culture and the great households”, în Suraiya N. Faroqhi (coord.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, 2006.
12. Pal Fodor, „State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for princes”, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 40, No. 2/3 (1986), pp. 217-240.
13. Robert Garland, „Miracles in the Greek and Roman World”, în Graham H. Twelftree (coord.), *The Cambridge Companion to Miracles*, Cambridge University Press, 2011.
14. I. Goldziher, „Aşfar”, in: *Encyclopaedia of Islam*, First Edition (1913-1936), Edited by

- M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann
15. Robert Grant, David Tracy, *A Short History of the Interpretation of the Bible*, second Edition, Revised and Enlarged, Fortress Press, 1984.
  16. Douglas A. Howard, „Ottoman historiography and the literature of „decline” of the sixteenth and seventeenth centuries.”, în *Journal of Asian History*, vol. 22, No. 1 (1988), pp. 52-77.
  17. Eric Lohr și Marshall Poe, *The Military and Society in Russia. 1450-1917*, Brill, 2002.
  18. Frederick W. Kagan și Robin Higham (coord), *The Military History of Tsarist Russia*, Palgrave, 2002.
  19. Metin Kunt și Christine Woodhead (coord.), *Suleyman the Magnificent and His Age. The Ottoman Empire in the Early Modern World*, Longman, 1995.
  20. Robert A. Larmer, „The meanings of miracle”, în Graham H. Twelftree (coord.), *The Cambridge Companion to Miracles*, Cambridge University Press, 2011.
  21. Bernard Lewis, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire”, în *Studia Islamica*, No. 9 (1958), pp. 111-127.
  22. Eric Lohr și Marshall Poe, *The Military and Society in Russia. 1450-1917*, Brill, 2002.
  23. Robert K. Massie, *Petru cel Mare. Viața și lumea lui*, traducere de Claudia Roxana Olteanu, Editura ALL, 2015

24. Christoph K. Neumann, „Political and diplomatic developments”, în Suraiya N. Faroqhi (coord.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, 2006.
25. Martti Nissinen, „Prophecy and Omen Divination: Two Sides of the Same Coin”, în Amar Annus (coord.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.
26. Ovidiu Pecican, *Hieroglife Cantemiriene, incursiune istorico-hermeneutică*, Editura Limes, 2016.
27. Nikolas Pissis, „Dimitrie Cantemir, the Monarchia Borealis and the Petrine Instauration”, Berlin, 2015, *Episteme in Bewegung*, SFB-Working Paper no. 4, Freie Universität Berlin.
28. Donald Quataert, „Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of „Decline””, în *History Compass* Vol. 1, Issue 1, Jan.-Dec. 2003, pp. 1-9.
29. Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. I: Empire of the Gazis – The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, 2002.

30. David R. Stone, *A Military History of Russia. From Ivan the Terrible to the War in Chechnya*, Praeger Security International, 2006.
31. Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Suleyman. Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, Cambridge University Press, 2013.
32. Graham H. Twelftree (coord.), *The Cambridge Companion to Miracles*, Cambridge University Press, 2011.

Cuprins

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI.....	5
INTRODUCERE.....	11
I. DESPRE CONTEXTUL GEOPOLITIC ȘI CONTEXTUL LITERAR OTOMAN AL <i>MONARCHIARUM PHYSICA EXAMINATIO</i> A LUI DIMITRIE CANTEMIR	13
II. INTRODUCERE LA <i>MONARCHIARUM PHYSICA EXAMINATIO</i> A LUI DIMITRIE CANTEMIR.....	25
III. STRUCTURA TEXTULUI.....	43
DEMETRII CANTEMIRII <i>MONARCHIARUM PHYSICA EXAMINATIO</i>	46
DIMITRIE CANTEMIR, O CERCETARE NATURALĂ A MONARHIILOR.....	47
NOTE	71
BIBLIOGRAFIE.....	105